

ALEKSANDR MUSIN*

OŁÓW I WŁADZA: PLOMBY RURYKOWICZÓW I PIASTÓW W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ¹

LEAD AND POWER: SMALL LEAD SEALS OF THE RURIK AND THE PIAST DYNASTIES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE

„Znalazłem tu [w Drohiczynie nad Bugiem]
83 plomby ołowiane z najrozmaitszymi znakami i literami,
których znaczenie niejedyn już badacz naszej przeszłości
kusił się rozwiązać i, jeżeli się nie myłę, dotychczas bez powodzenia”.
Józef Jodkowski²

Abstract. The article considers the economic and political use of small lead seals (tag seals) to validate different kinds of social relations in early medieval Poland and Rus'. Originated in Antiquity, the practice of sealing peaked in Byzantium from where it spread to Early Rus'. This is reflected, for example, in the use in late 11th-late 14th centuries of small lead seals referred to as the "Drohiczyn type". In this paper I put forward an opinion that not all the early medieval small lead seals should be attributed to "coinless economy". A study of the corpus of small lead seals from Drohiczyn and Czeremno, and finds from Mazovia, has identified a group with iconography identical to the Polish *Hohlpfennig*, suggesting they were commercial-customs small lead seals used by the Piast dynasty, contemporary with the bracteates introduced in the first half/mid-13th-early 14th centuries. The extraordinary number of small lead seals found in Drohiczyn possibly reflects the outstanding position of the town in the Eastern and Central European relationships as well as a short-term relocation of trade routes leading north, caused by the military conflicts of the 1240-1280s in the upper course of the Western Bug. The practice of sealing could have been introduced by Conrad of Mazovia to Poland from Early Rus'. Subsequently, the small Polish lead

* ORCID: 0000-0002-8862-236X, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa, aemusin64@gmail.com.

¹ Autor wyraża wdzięczność Pani mgr Barbarze Chudzińskiej, prof. dr. hab. Stanisławowi Suchodolskiemu, dr. hab. Mirosławowi Krukowi, Prof. UG, dr. hab. Błażejowi Stanisławskiemu, Prof. PAN, dr. Michałowi Dzikowi, dr. Grzegorzowi Śnieżce oraz dr. Maciejowi Trzeciackiemu za ich cenne uwagi na temat niniejszej pracy, które w znaczącym stopniu przyczyniły się do ukształtowania jej ostatecznej formy. Specjalne podziękowania Autor kieruje do Polskiego Instytutu Studiów Zaawansowanych PAN (PIAST) w Warszawie za wsparcie jego indywidualnego projektu badawczego „Through the other eye of Europe: Poland of Piast and Rus' of Rurikids in East European comparative perspective, 10th-13th century”.

² Jodkowski 1907, s. 71.

seals might have contributed to the emergence of lead cloth seals in Western Europe as part of a cultural transfer.

Keywords: Early Middle Ages, Byzantium, Poland, Early Rus', Western Europe, cultural transfer, Antique tradition, commerce, customs control, borderland, small lead seals of "Drohiczyn type", medieval bracteates (*Hohlpfennig*), small Polish fiscal lead seals.

W epoce antyku symbolem bogactwa i władzy było złoto, chociaż już w okresie Cesarstwa Rzymskiego równie duże znaczenie zyskuje srebro. Pozycja tego ostatniego umacnia się w kulturze chrześcijańskiej. Biblia i Ewangelie wymieniają ów kruszec oraz bite z niego monety, w tym niesławne 30 srebrników, ponad 300 razy. Dla apostoła Pawła i Ojców Kościoła źródłem wszystkich nieszczęść ludzkości była φιλαργυρία, miłość do srebra lub pożądanie srebra. Niestety, ani język łaciński, ani polski nie oddają w pełni znaczenia tego greckiego terminu, φιλαργυρία tłumaczy się jako *cupiditas*, *avaritia*, chciwość pieniędzy (por. Ρίζα γὰρ πάντων τῶν κακῶν ἐστὶν ἡ φιλαργυρία / *Radix enim omnium malorum est cupiditas* / Albowiem źródłem wszelkiego zła jest chciwość pieniędzy; 1 Tm 6: 10; por. też Lk 16: 14 [*phariseai, qui erant avari*]; Hbr 13:5 [*sint mores sine avaritia*]).

Wyjątkowe znaczenie srebra w kulturze wczesnochrześcijańskiej w pewnym sensie zapowiadało epokę „panowania” srebrnych denarów i dirhemów w Europie Środkowo-Wschodniej w okresie wczesnego średniowiecza, kiedy to ten metal stał się źródłem władzy (por. Adamczyk 2014; 2018). Jednak w tamtym okresie jeszcze inny metal funkcjonował jako jej gwarant – ołów. Można zatem powiedzieć, że średniowiecze charakteryzowała nie tylko „moc srebra”, ale także „moc ołowiu”. Moc ta wyniknęła z potrzeby, wręcz konieczności, potwierdzania ołowianymi pieczęciami i plombami różnych relacji społecznych – od pieczętowania oficjalnej korespondencji czy przewożonych towarów do zatwierdzania dokumentów państwowych.

„Moc ołowiu”, realizowana przez zwyczaj stosowania pieczęci i plomb z tego surowca wykształciła się już w epoce hellenistycznej, a ostatecznie ukształtowała się w okresie późnego Cesarstwa Rzymskiego, co znajduje odbicie w literaturze chrześcijańskiej. W naukach św. Ambrożego z Mediolanu i papieża Gelazego I, kontynuowanych przez kardynała Humberta i papieża Grzegorza VII, kapłaństwo (*Sacerdotium*) porównuje się do złota, a władzę świecką (*Regnum*) do ołowiu. Złoto stawiano zdecydowanie wyżej niż ołów ze względu na jego wspaniałość, blask, siłę i wartość. To starszeństwo zostało zapisane w dekretach Gracjana (por. „*Longe erit inferius, quam si plumbum ad aurum compares; aurum non tam pretiosius est plumbo, quam regia potestate altior est dignitas sacerdotalis*”; „*Si regum fulgori compares et principum diadematis, longe erit inferius, quam si plumbi metallum ad auri fulgorem compares*”; por. Ambrosius Mediolanensis, col. 569; Gerberti, col. 170; Gregorii VII registrum, s. 243 [IV. 2, 25/VIII 1076 r.], 458-459 [VIII. 21, 16/III 1081 r.], 519 [VIII.60, 1083 r.]; Das Register Gregors VII, s. 293, 544, 630; Decretum magistri Gratiani, col. 340 [P.I, D. 96, c.10]. Zob. też Williams

1957; Chodorow 1970; Figiel, Wójtowicz 2002, s. 540-541, 543). Naszym zdaniem, ten przeciwstawny stosunek do obu metali wynikał nie tylko z ich różnych, odmiennych właściwości fizycznych i roli ekonomicznej. Mógł też wynikać ze społeczno-politycznej rangi ołowiu, związanej z władzą państwową i prawem pieczęci. Jednocześnie przekonanie o niezawodności, wyjątkowości złota podkreślało wieczność niebiańskiej potęgi Kościoła w porównaniu z przemijającą „ołowianą” władzą ziemskich władców posługujących się metalem nietrwałym i kruchym³.

W okresie średniowiecza ołowiane pieczęcie stały się charakterystyczną cechą kultury bizantyńskiej (Nesbitt 2008, s. 150). Pieczęcie ołowianych używano głównie w Bizancjum (Schlumberger 1884; Laurent 1963; 1965; 1972; 1981; Seibt 1978; Oikonomidès 1985; 1986; Wassiliou-Seibt i Seibt 2004; Feind 2010; Cheynet i Caseau 2012) i krajach zaliczanych w piśmiennictwie do tzw. bizantyńskiej wspólnoty narodów, tj. na Rusi (Lihačev 1930; Ânin 1970a; 1970b; Ânin i Gajdukov 1998; por. Bulgakova 2004; Seibt, Huletski i Tiguntsev 2018), w Bułgarii (Jordanov 2001; Jordanov 2003, 2006; 2009; Jordanov i Zhekova 2007; Jordanov 2016; Mihajlovski 2016) i Serbii (Maksimović i Popović 1990; 1993; Ivanišević i Krsmanović 2013; 2018). To nie znaczy, że ołowianych pieczęci nie stosowały też kancelarie w Europie Zachodniej i Środkowej. Jednak tam stosunkowo szybko zaczęto używać pieczęci woskowych, podczas gdy w Europie Wschodniej, w księstwie moskiewskim stało się to dopiero w XIV wieku. W Nowogrodzie i Pskowie pieczęcie ołowianych używano nieprzerwanie do XVI wieku włącznie (Ânin 1970b).

Badacze powielają opinię, w myśl której w Europie Zachodniej ostatnim cesarzem używającym ołowianych pieczęci był Henryk III (1046-1056), natomiast na terenie Rzeszy praktyka ta miała zaniknąć na przełomie XI i XII wieku (Schramm 1983; Kittel 1970, s. 166-168; Suchodolski 2009, s. 220). W krajach basenu Morza Śródziemnego (współczesne Włochy, południowa Francja) i na innych terytoriach, które pozostawały pod silniejszymi wpływami Bizancjum (państwa krzyżowców, Węgry), ołowiane pieczęcie stosowano jeszcze w XII-XIII wieku (zob. Schlumberger, Chalandon i Blanchet 1943; Kumorovitz 1993; Suchodolski 2009, s. 212-213; Bloche, Dorion-Peyronnet i Maroteaux [red.] 2015; zob. też znalezisko pieczęci łacińskiego patriarchy Jerozolimy, Aymara [1194-1204] na terenie wczesnośredniowiecznej Polski, Wołoszyn 2009, s. 161-162, ryc. 3).

W czasach późniejszych ołowiu do pieczęci używali wyłącznie papieże, co można postrzegać jako swego rodzaju symbol zwycięstwa *Sacerdotium* nad *Regnum*, ponieważ atrybut władzy ziemskich monarchów został przywłaszczony przez Kościół. W okresie od końca XI do XV wieku w kancelarii papieskiej stosowano

³ Stwierdzenie anonimowego autora *Gestae principum Polonorum*, że po śmierci Bolesława Chrobrego w Polsce „złoty wiek zmienił się w ołowiany” („etas aurea in plumbea est conversa”), jest tylko parafrazą z *Metamorfoz* Owidiusza (zob. Gallus Anonymus 1952, s. 37 [I. 16]) i nie może służyć do badania fenomenu średniowiecznych pieczęci ołowianych.

bulle z wizerunkiem apostołów Piotra i Pawła oraz imieniem panującego papieża. Ołowiane bulle papieskie są szeroko znane w kontekście archeologicznym od Irlandii po Białoruś (Gerard 1999, s. 138-139, ryc. 23; Berthelot, Marin i Rey Delqué [red.] 2002, s. 301, nr 286; Clemens 2005; Dąbrowska 2011; Bartels 2017; Ó Floinn 2017-2018; Paszkiewicz 2018). Pieczęcie te początkowo potwierdzały różne dokumenty i korespondencję. Jednak z biegiem czasu zakres ich stosowania znacznie się zawęził. Uważa się, że zaczęto nimi potwierdzać świadectwa pielgrzymki do Rzymu (zob. np. Berthelot, Marin i Rey Delqué [red.] 2002, s. 255; por. Paszkiewicz 2018, s. 718). Tak długie posługiwanie się przez papieży pieczęciami ołowianymi w późnym średniowieczu było, naszym zdaniem, odzwierciedleniem starego sporu o godność władzy kościelnej i cesarskiej, której atrybutem był ołów.

Na tym tle historycznym znaleziska sześciu pieczęci ołowianych Bolesława Krzywoustego są zjawiskiem tyle sensacyjnym, co efemerycznym, a w kręgu łacińskiej Europy Środkowej specyficznie polskim (najnowsze znalezisko zob. Błońska 2021). Zdaniem badaczy, nie można wykluczyć w tym przypadku wpływów bizantyńsko-ruskich, papieskich czy niemieckich (por. Hlebionek 2009; 2013; zob. też Piech 1993). Jednak ten, kto w pierwszym dwudziestoleciu XII wieku przyniósł do Polski ideę ołowianej pieczęci z legendą zawierającą słowo *sigillum*, musiał albo pochodzić z Italii, albo przynajmniej tam przebywać lub zetknąć się z tą praktyką (Suchodolski 2009, s. 220-223).

Warto zauważyć, że mimo bliskich kontaktów między Piastami a Rurykowiczami i powszechnego stosowania pieczęci na wschód od Polski, na ziemiach we władaniu książąt ruskich (zabytki takie znaleziono w Drohiczynie, Gródku nad Bugiem, Czermnie, Sasiadce, Przemyślu i Trepczy koło Sanoka: Bolsunovskij 1894; Koperski 2004, s. 119; Żuchowska 2006; Piotrowski, Kępka i Żuchowska 2009; Piotrowski i Wołoszyn 2012, s. 373-376, ryc. 9, 10; Kalaga [red.] 2013, s. 84-86; Wołoszyn i in. 2015; Ginalski i Kotowicz 2019, s. 132-134, ryc. 6: 10) praktyka ta nie miała wpływu na pracę kancelarii w Polsce. Dodajmy, że znaleziska pieczęci ruskich na terenie państwa piastowskiego w Kruszwicy, Kaliszu i we Wrocławiu, a co za tym idzie, przesyłanie Piastom przez Rurykowiczów dokumentów zaopatrzonych w takie pieczęcie wydaje się zjawiskiem niezwykle rzadkim (por. Poppe 1979; Wołoszyn 2004, s. 248-250, ryc. 2; Suchodolski 2009, s. 226; Jusupović i Nowak 2016; Milejski 2018, s. 341-342, ryc. 12: 5)⁴.

Jednak wyjątkowość pieczęci ołowianych w praktyce stosowanej przez kancelarie na ziemiach będących we władaniu Piastów nie oznacza, że używanie ołowiu w praktykach społecznych i gospodarczych nie mogło zaistnieć w takiej czy innej

⁴ Bulla z grodziska na Zawodziu w Kaliszu należy niewątpliwie do księcia kijowskiego Izjasława-Dymitra Jarosławowicza (zm. 1078). Nowe znalezisko z 2017 roku z Wrocławia jest tego samego typu sfragistycznego co pieczęć z Kruszwicy i należy do Andrzeja Włodzimierzowicza (zm. 1141) – ostatniego syna Włodzimierza II Monomacha, księcia wołyńskiego w latach 1119-1135. W latach 1120-1123 książę ten utrzymywał bliskie kontakty z Polską, w tym prawdopodobnie z możnowładcą śląskim Piotrem Włostowicem.

formie. W związku z tym zajmiemy się możliwością wykorzystania przez Piastów ołowiu w sferze kontroli gospodarczej.

Wiadomo, że w średniowiecznej Europie Zachodniej pieczęć ołowiana była używana nie tylko w sferze administracyjnej i kościelnej. Dla potwierdzania różnorodnych relacji społecznych stosowano ołowiane plomby handlowe i celne, czasami nazywane tekstylnymi (Endrei i Egan 1982; Egan 1994; Kocińska i Maik 2004; Clemens 2007; Hittinger 2008; Bobowski 2008; Maćkowski 2012; Elton 2017; Musin i Toropov 2020). Weszły one do obiegu nie później niż w 2. połowie lub pod koniec XIII wieku i w zmienionej formie są stosowane nadal. Ich nagłe zaistnienie wciąż rodzi pytania o ich pochodzenie i przyczyny pojawienia się, a właściwie o odrodzenie się tradycji, której początki sięgają starożytności, a która upowszechniła się w Bizancjum.

Plomby ołowiane związane z pieczętowaniem towarów lub opłatami celnymi także wywodzą się z praktyki greckiej i rzymskiej (zob. Rostovtsev i Prou 1900; Lang i Crosby 1964, s. 54, 104, 105, 119, 122-123; Dembski 1995; Kregel i Sode 2005-2006; Feind 2010, s. 35; por. Seibt 2018). W Bizancjum początkowo plombom nadawano formę stożka mocowanego do towarów i tkanin oraz używanego jako pieczęć celników-kommerciariosów (Schlumberger 1884, s. 11; Millet 1924; Morrisson i Seibt 1982; Oikonomidès 1986, s. 19-24, nos. 2-7; Alekseenko 2008; Alekseenko i Nessel' 2016; Alekseenko 2019). Bizantyńska „moc ołowiu” wyraźnie wpłynęła na przejście praktyki pieczętowania przez Umajjadów w Hiszpanii – plomby handlowe i celne są dobrze znane w VIII wieku na Półwyspie Iberyjskim (Sénac i Ibrahim 2017a; 2017b; por. Casanova 1894). Jest też faktem bezspornym, że „moc ołowiu” znalazła dla siebie miejsce także w Europie Wschodniej. Ołowiane pieczęcie książąt kijowskich są znane już w X wieku (Beletsky 2019, s. 483, 532-533, ryc. 3: 1, 38: 1; Musin 2020a, s. 265, 266, ryc. 1: 1). W końcu XI wieku pojawiły się plomby małych rozmiarów, o różnych kształtach, z szeroką gamą symboli, znaków i innych wyobrażeń, w tym i wizerunkami świętych. Tradycyjnie i niejako „siłą inercji” zwykle określa się je w naukach historycznych jako plomby „drohiczyńskie” lub plomby „typu drohiczyńskiego” od miejsca ich pierwszego odkrycia w Drohiczynie nad Bugiem, skąd też pochodzi największa liczba ich znalezisk – co najmniej 14 000 sztuk, to jest prawie połowa z ponad 30 000 plomb znanych do tej pory (Gaydukov 2019, s. 187-191, 193-197, 271-273, 368-370).

Okres posługiwania się tymi plombami można uznać za ustalony wiarygodnie. Ich pojawienie się w Europie Wschodniej przypada bezsprzecznie na ostatnie dziesięciolecie XI wieku (Tarabardina 2019; Volkhonsky i Singh 2019). Długo uważano, że praktyka stosowania plomb zanikła w efekcie najazdu mongolskiego na przełomie lat 30. i 40. XIII wieku. Nowe badania archeologiczne zweryfikowały negatywnie tę hipotezę. Znaleziska niewielkich rozmiarów plomb z napisami „КНЯ-ЗЯВЕ-ЛИКО-ГО/ПЕЧАТЬ” lub literami „С” / „Ф” na terenie Rosji, w Moskwie, Wiaźmie i Nowogrodzie, w warstwach z końca XIII-XIV wieku (Veksler i Zajcev 2000; Zajcev 2004; Veksler i Petuhov 2012, s. 69-73; 2015, s. 386, 387,

401, 402, 405-407, 412, 453; Volkov 2017, s. 117-119; zob. też Gaydukov 2019, s. 208, 209, 228, 247, 254-256, nr 122, 327, 423-434, ryc. 14, 15) wskazują, że dla gospodarki wschodnioeuropejskiej ten najazd nie był wydarzeniem przełomowym i w 2. połowie XIII oraz w XIV wieku plomby te nadal były w użyciu. Praktyki poświadczania stosunków gospodarczych przetrwały, chociaż ich formy ulegały zmianie. Nie można też nie zauważyć tendencji do monopolizacji kontroli skarbowej w rękach administracji książąt moskiewskich, wyrażającej się w unifikacji typów sfragistycznych i wyraźnej redukcji znaków i symboli przedstawionych na plombach. Prowadzona przez Moskwę polityka centralizmu gospodarczego doprowadziła ostatecznie do degradacji znaczenia plomb jako instrumentu uwierzytelniającego i ich zaniku. Stało się to jednak nie wcześniej niż na przełomie XIV i XV wieku.

Podobnie ogólne analizy rozwoju stosunków społeczno-gospodarczych i monetarnych na obszarze obecnej Ukrainy pod koniec XIII-XIV wieku, a także identyfikacja na plombach symboli nietypowych dla ruskiej symboliki książęcej okresu przedmongolskiego, pozwoliły ukraińskim badaczom postawić analogiczną hipotezę o czynnym stosowaniu ołowianych plomb w Europie Środkowo-Wschodniej także w 2. połowie XIII i w XIV wieku (Alf'orov 2011, s. 194, 197; Kozubovs'kij 2015, s. 36).

Mimo tego ważnego przełomu w studiach nad średniowiecznymi plombami Europy Wschodniej, większość zagadek związanych z tymi „małymi sfinksami sfragistycznymi” – jak określił plomby „typu drohiczyńskiego” Karol Bołsunowski (1902, s. 54) – pozostaje nierozwiązana. Przede wszystkim bez odpowiedzi pozostaje pytanie o konkretne ich funkcje – czy były one towarowe, handlowe, celne, czy może „pieniężne”. Do tej pory rozwiązanie tego problemu opierało się na argumentach *per analogiam*, a także na nie zawsze poprawnej interpretacji przekazów autorów arabskich na temat handlu i obiegu monetarnego w Europie Wschodniej. Inną ważną kwestią jest przynależność kulturowa i polityczna tych plomb, postrzeganych tradycyjnie jako fenomen wschodnioeuropejski, kojarzony z Rurkowiczami i mieszkańcami ziem zjednoczonych sztuczną historiograficzną koncepcją „Rusi Kijowskiej”.

Już samo masowe występowanie plomb w Europie Wschodniej nasuwało wniosek, że wszystkie są pochodzenia ruskiego. Za zjawisko wyłącznie wschodniosłowiańskie uważał je Lubomir Niederle (1925, s. 409). Część badaczy, w ślad za Borysem Rybakowem, stała na stanowisku, że wspomniane plomby nie występują na zachód od Bugu, „za granicą” Rusi, i że widoczne na nich przedstawienia nie mają odniesienia w systemach znaków i symboli Europy Zachodniej i Środkowej (Rybakov 1940, s. 244-245; 1948, s. 470; Liwoch 2013, s. 108; Guleckij 2016; Pawłata 2016).

Jednak w historii badań nad plombami pojawiały się też inne opinie poparte przekonującymi argumentami, których dziś większość badaczy nie bierze pod uwagę. Nie zapominajmy, że często to, co nowe, jest całkowicie zapomnianym starym. Aby zrozumieć kontekst i funkcje wczesnośredniowiecznych plomb ołowianych

w Europie Środkowo-Wschodniej, warto przede wszystkim odnieść się do tego „starego”, czyli do opinii wyrażanych już w historiografii, która obejmuje okres ponad 150 lat.

Odkrycie plomb „typu drohiczyńskiego” dla nauki jest zasługą Konstantego Tyszkiewicza. Hrabia, który łączył je z religią pogańską bądź działalnością kancelarii Jaćwingów (Tyškevič 1865), jednocześnie nie wykluczał możliwości istnienia analogii między przedstawieniami na plombach a symbolami znanymi z heraldyki polskiej (Tyszkiewicz 1868, s. 124-125). W tym samym czasie podobnym tropem poszedł też czeski pisarz i popularyzator nauki Karel Zap. Jak można przypuszczać, za pośrednictwem Cesarskiego Moskiewskiego Towarzystwa Archeologicznego, zapoznał się on z przedstawieniami na plombach i również dostrzegł podobieństwo wyobrażonych na nich znaków do polskich i czeskich godeł herbowych oraz znaków zachodnioeuropejskich mistrzów murarskich. Zasugerował też, że są to pieczęcie celne poświadczające szlaki handlowe wzdłuż Bugu i Niemna (S.n. 1865, s. 123).

Ze względu na fakt, że K. Tyszkiewicz był zagranicznym członkiem Towarzystwa Antykwariuszy w Londynie, znaleziska te stały się znane w Anglii. Na temat plomb wypowiedział się na posiedzeniu Towarzystwa w listopadzie 1865 roku jego członek Albert Way. Podczas tego wykładu archeolog-amator Charles Roach Smith porównał plomby z Drohiczyzna z występującymi na Wyspach Brytyjskich prostokątnymi masywnymi płytkami ołowianymi z czasów rzymskich. Tymi pieczęciami ze znakami kohort i legionów rzymskich były opatrzone towary przewożone na terenie cesarstwa. To wówczas pojawiła się pierwsza podstawa interpretacji plomb – *per analogiam* (Sharp 1865, s. 694; por. Roach-Smith 1868; zob. też Abramowicz 1974, s. 120-122; por. Kolendo 1994).

W Rosji pierwszy opinię na temat związku plomb i znaków na nich występujących z własnością, produkcją i handlem wyraził Aleksander Kotliarewskij, porównując znaki z plomb ze znakami garncarskimi (Kotlârevskij 1865). Poparł go Piotr Jefimienko i Eupliusz Sołowiew, którzy zwrócili uwagę na prawny charakter podobnych znaków, znanych etnografom wschodnioeuropejskim jako znaki handlowe i rzemieślnicze (Efimenko 1874, s. 56, 165; Solov'ev 1885, s. 78).

W ten sposób już w latach 1860-1880 wyrażono ogólną opinię na temat związku plomb z prawem własności, działalnością wytwórczą i stosunkami produkcyjnymi, a także wskazywano na zachodnioeuropejskie analogie zarówno samego zjawiska plombowania, jak i umieszczanych na plombach figur i symboli. Opinii tej nie zachwiał sceptycyzm Woldemara von Tiesenhausena, numizmatyka i starszego członka Cesarskiej Komisji Archeologicznej w Petersburgu. Podkreślał on różnicę w wielkości i wadze rzymskich płytek i plomb drohiczyńskich oraz zwrócił uwagę na status prawny znaków na tych pierwszych, potwierdzony przez prawo rzymskie (zob. Avenarius 1890, s. 15).

Ponownie na plomby drohiczyńskie zwrócił uwagę Nikołaj Awenarius, który w latach 1886-1888 penetrował Drohiczyn i okolice (Avenarius 1893, s. 281).

W trakcie poszukiwań udało mu się zebrać na brzegach Bugu ponad 1835 plomb, z których 719 przekazał Cesarskiej Komisji Archeologicznej w Petersburgu, skąd trafiły do Rosyjskiego Muzeum Historycznego w Moskwie (Avenarius 1890, s. 13; por. Dzik i Musin 2021, s. 121). Awenarius, kierując się obecnością na plombach liter cyrylickich, pierwszy wysunął hipotezę o związku plomb z kulturą ruską. Zauważył przy tym, nie przywiązując jednak do swej obserwacji należytej wagi, że poza literami cyrylicckimi znajdują się na nich figury zasadniczo nietypowe dla systemów symbolicznych Europy Wschodniej: krzyże z punktami, ręka (*dextera Dei?*), ręka z mieczem, ptaki i czworonożne zwierzęta. Plomby datował na „okres rusko-litewski”, tj. XII-XIV wiek. (Avenarius 1890, s. 13-18, tabl. III: 1-32). Dopiero później, nie bez wpływu konserwatyizmu politycznego epoki cesarza Aleksandra III, uznał wszystkie plomby za „lokalne drohiczyńskie – rosyjskie i prawosławne” (Avenarius 1893, s. 286).

Nie jest to jedyna opinia, którą Awenarius zmienił w czasie swoich studiów nad plombami. Kolejny osąd dotyczył ich przeznaczenia. W publikacjach nigdy otwarcie nie wyraził swojej starej, odrzuconej hipotezy. Jednak zachowała się ona w materiałach archiwalnych. Początkowo Avenarius nie zauważył otworów w drohiczyńskich znaleziskach. Uważał, że plomby składały się z jednej tarczki i nazywał je „odciskami” lub „płytkami” ołowianymi. Wstępna hipoteza badacza zakładała, że plomby to nic innego jak monety księstwa halicko-wołyńskiego. Pisał o tym w 1887 roku w raporcie z badań w Drohiczynie skierowanym do Cesarskiej Komisji Archeologicznej, a także w liście do profesora Dymitra Samokwasowa w Warszawie, jesienią tego samego roku. We wspomnianych tekstach „płytki” nazywał po prostu „znakami pieniężnymi” (*denezhnye znaki*; zob. Oddział Rękopisów Archiwum Naukowego Instytutu Historii Kultury Materialnej Rosyjskiej Akademii Nauk, Sankt Petersburg, Rosja, fond 1, opis 1-1886 r., delo 55, k. 22r; Šavelev [red.] 2007, s. 49-50).

Dopiero w 1888 roku Avenarius zorientował się, że interesujące go zabytki miały wewnętrzny kanał, w którym umieszczano końce sznurka (Avenarius 1890, s. 14; por. Šavelev [red.] 2007, s. 45-46). Jego zdaniem, mogły być zawieszane jako etykiety celne, na towarach oraz dokumentach, i służyć jako pieczęcie instytucji oraz osób prywatnych. W okresie późniejszym nadal uważając, że są to plomby, nie precyzował już, czy były to plomby celne, czy towarowe, ponieważ w źródłach pisanych nie znalazł wzmianek na temat handlu i plomb w Drohiczynie i na Wołyniu (Avenarius 1893, s. 286). Jednocześnie w publikowanych pracach porównywał umieszczone na plombach znaki z przedstawieniami na monetach zachodnioeuropejskich i zakładał, że niezachowane typy monet książąt wołyńskich i halickich znalazły odzwierciedlenie na plombach.

Badania Awenariususa wzbudziły zainteresowanie plombami wśród kijowskich kolekcjonerów. Jednym z nich był Nikołaj Leopardow. Uważał Drohiczyn za „starożytny gród” i początkowo był pewien, że przedstawienia na plombach były symbolami pierwszych chrześcijan, którzy podczas prześladowań w III wieku opuścili

Rzym i udali się do „katakumb drohiczyńskich”. Twierdził też, że byli to chrześcijańscy Słowianie, Lutyce i Tywercy, którzy znad Dunaju przenieśli się nad brzeg Bugu (Leopardov 1890a; 1890d; 1891b, s. 29). Leopardow nie bał się zmiany poglądów. Później bowiem stał się zwolennikiem hipotezy handlu i ceł, uznając niektóre litery na plombach za greckie i *per analogiam* twierdził, że są to pieczęcie bizantyńskich kommerkiariosów, „ludzi carskich” znanych z traktatów bizantyńsko-ruskich – którymi to owi urzędnicy bizantyńscy pieczętowali tkaniny zakupione przez Rusów (Leopardov 1890b; 1890c). W Drohiczynie oddzielano by plomby od towarów, ponieważ tutaj, jego zdaniem, pobierano podatek na rzecz księcia kijowskiego (Leopardov 1891a; 1891b; 1891c).

Jednocześnie hipoteza handlu i ceł rozwijała się w innym kierunku – zachodnioeuropejskim. Kijowski profesor Iwan Łuczycki wydzielił trzy rodzaje symboli występujących na plombach: linie geometryczne, figury (np. twarz, ręka, ptak, zwierzę) i litery (zarówno słowiańskie, jak i łacińskie) i porównał je z europejskimi znakami prawnymi (*Merke, Hausmarke, Hofmarke*) (zob. Michelsen 1853; Homeyer 1890). Symbole na plombach uznał za znaki właścicieli towarów z Torunia i Gdańska, których handel z Europą Wschodnią znakomicie oświetlają dokumenty hanzeatyckie. Hipotezę swoich angielskich kolegów o handlowym przeznaczeniu plomb uznał za jedyną słuszną. Koncentrację plomb w Drohiczynie można było wytłumaczyć tym, że właśnie tam następował przeładunek ze środków transportu lądowego na wodny, a plomby zachodnioeuropejskie traciły swą wartość i były odrywane od towarów w związku z procedurami celnymi (Lučickij 1892).

Zastrzeżenia zwolenników „słowiańsko-ruskiej” hipotezy pochodzenia i przynależności plomb ograniczyły się do rozważań o charakterze chronologicznym i kulturowym: europejskie plomby handlowe mogły pojawić się w Drohiczynie dopiero w późnym średniowieczu (Leopardov 1891c, s. 20), ponieważ „nie można sądzić, by Drohiczyn wyprzedził całą Europę w kwestii używania ołowianych znaków własności” (Avenarius 1897, s. 327). W tym przypadku możliwość interpretacji plomb wschodnioeuropejskich *per analogiam* ze znanymi już badaczom późnośredniowiecznymi plombami zachodnioeuropejskimi oraz plombami handlowymi z XIX wieku kolidowała zatem z uprzedzeniem ideologicznym. To uprzedzenie wydaje się paradoksalne: wschodniosłowiańskie pochodzenie plomb, które wpisywało się w rosyjskie poczucie patriotyzmu, jednocześnie wykluczało czasowe pierwszeństwo Słowian nad ekonomicznymi osiągnięciami zachodnich Europejczyków!

Dyskusja w 1893 roku na IX Ogólnorosyjskim Zjeździe Archeologicznym w Wilnie, niesłusznie oceniana w historiografii jako „nieproduktywna” (Perhavko 1996, s. 214), utrwaliła główne hipotezy dotyczące przeznaczenia plomb i interpretacji występujących na nich przedstawień: bizantyńskie pochodzenie, rozwój wschodnioeuropejski, wartość handlowa, znaki prawne i ich środkowoeuropejskie analogie. Bizantynista petersburski Wasilij Wasiliewski zgodził się uznać plomby za analogiczne do pieczęci bizantyńskich urzędników celnych. Władimir Sizow z Moskwy, Semion Pisarew ze Smoleńska i Nikołaj Petrow z Kijowa porównali

symbole na plombach z tamgami rodzinnymi charakterystycznymi dla wiejskiego rzemiosła i znakami bartników. Zygmunt Luba-Radzimiński ze Lwowa i Iwan Linichenko z Odessy widzieli w znakach na plombach godła herbowe szlachty ruskiej lub polskiej, a kierując się ich interpretacją, Jānis Sproģis z Wilna uważał plomby za pieczęcie sądowe. Koncentrację znalezisk plomb w Drohiczynie uznano za pozostałości archiwum, w związku z czym przyjęto, że same plomby mogły służyć także jako pieczęcie administracyjne przywieszane do dokumentów (Protokol 1893; Smorodskij 1893; Brensztein 1893; Storožev 1894; Stieda 1894; Uvarova, Sluckij [red.] 1897, s. 62; Avenarius 1897).

Ostatnia dekada XIX wieku i cały wiek XX upłynęły pod znakiem albo rozwoju tych hipotez lub ich różnych kombinacji, albo wręcz całkowitego ich odrzucenia. Liczne, wydane w Polsce, prace kijowskiego kolekcjonera K. Bołsunowskiego wyróżniały się systematycznością (Bołsunowski 1891; 1895; 1896; 1897; 1902; 1903; 1904). W Rosji był on zresztą do niedawna najbardziej znany jako wydawca najobszerniejszego korpusu znalezisk plomb „typu drohiczyńskiego” (Bolsunovskij 1894; Orlov 2019). Jednak Bołsunowski przede wszystkim interesował się znaczeniem znaków i symboli na tych zabytkach. Zgodnie z jego wstępną hipotezą, mogły one mieć charakter rodowy. Zamierzał studiować znaki Rurykowiczów przedstawione na plombach, ale nigdy tego projektu nie zrealizował (por. Bolsunovskij 1899-1914).

Bardziej interesujące są odnotowane przez K. Bołsunowskiego analogie do przedstawień na plombach wśród polskich godeł herbowych. Zidentyfikował pięć znaków odpowiadających, jego zdaniem, herbom miast Śląska, 17 znaków związanych z herbami miast Wielkopolski oraz 38 znaków, które korespondowały ze znakami znanymi z herbów rodowych szlachty polskiej. Dziś te identyfikacje nie wydają się do końca przekonujące, ale graficzna bliskość tych obrazów wymaga dalszych badań. Poza literami łacińskimi, krzyżami o różnych kształtach i zwierzętami, których wyobrażenia, jego zdaniem, były bliskie zachodnioeuropejskim typom numizmatycznym z XI-XIII wieku, K. Bołsunowski wskazał inne podobieństwo znaków z Drohiczyna do występujących w kulturze polskiej, w tym na orły heraldyczne Piastów i Jagiellonów (Bołsunowski 1895; por. Bołsunowski 1896; 1897). Plomby z takimi znakami uważał za pomniki polskiej sfragistyki (Bołsunowski 1895, s. 371).

Niestety, spostrzeżenia K. Bołsunowskiego dotyczące powiązania wizerunków na plombach z polskimi systemami znaków i symboli nie doczekały się ani oceny, ani opracowania, m.in. dlatego, że sam kolekcjoner je odrzucił. Przesłanki ku temu odrzuceniu istniały od samego początku. Przyjmując teorię o związku plomb z handlem jedynie za „prawdopodobną”, K. Bołsunowski uważał, że egzemplarze handlowe stanowią tylko część plomb z Drohiczyna (Bolsunovskij 1894, s. VIII, XXII).

Nie później niż w 1899 roku K. Bołsunowski wyrobił sobie ostateczną opinię na temat pochodzenia i różnych funkcji omawianych przedmiotów, w wyniku cze-

go użycie terminu „plomba” stało się dla niego jedynie hołdem dla tradycji, a same zabytki zamieniły się w jego tekstach w „ołowianki” lub „ołowiane plakietki”. Ewolucja ta miała miejsce nie bez wpływu dzieł Arthura Forgeaisa, który opublikował zbiór ołowianych znaków religijnych, świeckich i cechowych, zebranych w podobnych warunkach, to jest podczas oczyszczania dna Sekwany w Paryżu (Forgeais 1862-1866). Kiedyś K. Bołsunowski napisał o nieubłaganym obowiązku badacza czuwania nad własną wyobraźnią, aby ze względu na zewnętrzne analogie nie widział w znakach hieroglifów i symboli, których w zasadzie być nie mogło (Bołsunowski 1891, s. 181). Jednak to jego wyobraźnia stała się ostatecznie nieokiełzdana i skłoniła go do interpretacji plomb nie na podstawie „zewnętrznej” formy znaków, ale na podstawie ich „wewnętrznego” zaznaczenia (Bołsunowski 1902, s. 56; na temat ewolucji poglądów K. Bołsunowskiego zob. Pawlata 2010; Piotrowski 2017).

Rozczarowany możliwościami zrozumienia plomb na podstawie słowiańskiej i bizantyńskiej paleografii i sfragistyki (Bołsunowski 1902, s. 55, 58, 62-66), zwrócił się ku ezoteryce jako drodze do ujawnienia ich przeznaczenia. Teraz na plombach widział cyfry i symbole, a nie polskie godła herbowe. Same plomby, jego zdaniem, przestały należeć do kultury słowiańsko-ruskiej. Pojawienie się „ołowianych plakietek” w Drohiczynie K. Bołsunowski powiązał z działalnością zakonu braci dobrzyńskich i uznał je za zjawisko „sfragistyki regionalnej” (Bołsunowski 1900, s. 108-109). Ten mało znany zakon rycerski templariuszy funkcjonował w Drohiczynie przez krótki czas (od 1237 do około połowy lat 40. XIII wieku), gdzie otrzymał nadanie księcia Konrada Mazowieckiego (Jusupović 2006; 2019, s. 85-88).

Dla K. Bołsunowskiego „ołowianki” stały się przede wszystkim „chrześcijańskimi plombami leczniczymi”, a wyobrażenia na nich mogły mieć – jego zdaniem – znaczenie „scholastyczno-lecznicze” i „alchemiczno-medyczne”, litery zaś oznaczały pierwiastki chemiczne i minerały. „Ołowianki” mogłyby służyć jako amulety chroniące przed chorobami, złymi duchami i powrotem do wierzeń pogańskich bądź były to etykiety leków, recepty na wytwarzanie i przyjmowanie leków oraz „źródła” do zestawiania medycznych i alchemicznych traktatów. W końcu znaki na plombach mogły mieć znaczenie „astrologiczne” związane z litewskim przedchrześcijańskim sposobem liczenia czasu lub prawosławnym cerkiewnym statutem (typikonem), albo też służyć do zapisywania faz księżyca oraz sporządzania kalendarzy i horoskopów, zarówno osobistych, jak i publicznych, i być pomocne w pisaniu rozpraw astronomicznych i astrologicznych (Bołsunowski 1902, s. 67-72; 1903, s. 101, 108, 109; por. Bolsunovskij 1899; Bołsunowski 1900). Zostawimy te hipotezy bez komentarza...

Po publikacjach K. Bołsunowskiego nauka powróciła do tradycyjnych hipotez, uznając jednocześnie plomby za ruski fenomen kulturowy. W Rosji w XX wieku istniały dwa główne podejścia do interpretacji ich funkcji. Nikołaj Lichaczow uważał plomby za zabytki sfragistyki, związane głównie z czynnościami ustawowymi

i publicznymi, a nie celnymi czy urzędniczymi, choć nie negował możliwości ich handlowego i produkcyjnego charakteru. Podkreślał heraldyczny charakter znaków na plombach i był przekonany o adaptacji tego ruskiego systemu znaków do polskiego systemu herbów rodowych późnego średniowiecza (Lihačev 1930, s. 66, 216; por. opinie Władimira Trutowskiego, który rozpatrywał plomby jako pieczęci osób prywatnych przeważnie dla dokumentów o charakterze prywatnym, Trutovskij 1926). Niemal w tym samym czasie B. Rybakow, uznając celno-handlowy charakter plomb, uważał, że wiążą się one z gospodarką książęcą, choć nie wykluczył, że niektóre z tych znaków mogły być rzemieślniczymi (Rybakov 1940, s. 244-245; 1948, s. 470).

Walentin Janin popierał opinię o współistnieniu różnych funkcji plomb, od obsługi obiegu towarowo-pieniężnego w okresie bezmonetarnym po używanie ich na dokumentach poświadczających, jednak idea, że znaczna ich część pełniła funkcję pieczęci aktowych, wydawała się jemu najbardziej trafna (Janin 1970a, s. 11, 150-153). Tę ideę przejął Bolesław Jerszewski, który sformułował hipotezę o plombach, jako służących do pieczętowania m.in. prywatnej korespondencji (Erševskij 1978a; 1978b). Dziś te podejścia rozwijają się w kuriozalnych kierunkach, np. że niektóre z plomb mogły być wykorzystywane do pieczętowania... dokumentów na korze brzozej (Olejnikov 2018). Hipotezę o handlowym przeznaczeniu plomb poparł Walerij Perchawko, choć autor nie zaprzeczył możliwości ich wielofunkcyjności (Perhavko 1996; 2006).

W końcu XX i na początku XXI wieku w studiach na plombami w Rosji, na Ukrainie i na Białorusi pojawiły się dwa nowe trendy. W pracach Siergieja Bieleckiego plomby stały się podstawą usystematyzowania znaków Rurykowiczów i analizy ich ewolucji (Beletsky 2019; Beleckij 1999; 2017; 2018; 2019a; 2019b; 2020). Niemal jednocześnie, z początkiem masowego wykorzystywania wykrywaczy metali do nielegalnego poszukiwania zabytków archeologicznych, duża liczba ołowianych plomb trafiła w ręce kolekcjonerów prywatnych. Publikacja tych zbiorów stała się ważnym etapem pozyskiwania nowych informacji o rodzajach i rozmieszczeniu geograficznym tych zabytków, mimo towarzyszących im uwag autorów, często oderwanych od realiów historycznych i archeologicznych (zob. Beleckij i Petrenko 1994; Zaharov 2004; Anohin 2012; Parusimov 2012; 2016; Nečitajlo 2013; Malozemov 2014; Petrov i Panteleeva 2014; Guleckij 2016; 2017; Borkevič i Āroševskij 2017; Tiguncev i Guleckij 2017; 2018; por. Gaydukov 2019). Wspólnym punktem wszystkich dotychczasowych hipotez stało się uznanie plomb za zjawisko o charakterze wyłącznie wschodnioeuropejskim. Zapomniano o próbach porównania ich systemu znaków i symboli z symbolami władzy z Europy Środkowej i Zachodniej, które charakteryzowały studia końca XIX wieku.

Na tle działalności naukowej badaczy rosyjskich, ukraińskich i białoruskich może się wydawać, że w polskich pracach historyczno-archeologicznych nie przywiązywano wielkiej wagi do tematyki plomb ołowianych. Jest to jednak mylne wrażenie. Sporadyczna obecność ołowiu w średniowiecznej sfragistyce polskiej,

a także wschodnioeuropejskie pochodzenie większości plomb mogły wywołać u niektórych badaczy wrażenie, że są to zabytki niebędące częścią polskiego dziedzictwa historycznego i kulturowego. Nie oznaczało to jednak braku naukowego zainteresowania polskiego środowiska naukowego plombami z Drohiczyzna. Historia badań nad tymi zabytkami w Polsce ma swoją własną specyfikę, a wkład polskich uczonych w zrozumienie zjawiska plomb wiąże się z ważnymi odkryciami naukowymi.

Warto zacząć od tego, że odkrycie plomb w Drohiczyźnie jest dziełem polskiego archeologa i krajoznawcy K. Tyszkiewicza. Zainteresowanie nimi wykazywali też kolejni, lokalni poszukiwacze starożytności. Przykładowo Zygmunt Gloger informował, że na samym brzegu Bugu poniżej góry znalazł plomby ołowiane „z dawnych wieków, które to plomby tyle narobiły sensacyi ostatnimi czasy w świecie archeologicznym słowiańskim” (Gloger 1903, s. 184, 188). Warto podkreślić, że polskie środowiska naukowe Krakowa i Warszawy udostępniły swoje wydawnictwa kijowskiemu kolekcjonerowi K. Bołsunowskiemu do publikacji jego obserwacji i wniosków dotyczących tych zabytków.

Należy też zauważyć, że od samego początku w polu zainteresowania polskich archeologów znalazły się nie tylko plomby z Drohiczyzna, ale także znaleziska sfragistyczne z Dźwinogrodu, wśród których znalazły się również omawiane zabytki. Znaleziska były przedmiotem dyskusji na temat relacji i powiązań między heraldyką polską i ruską. Przedstawione na nich znaki wpłynęły na powstanie teorii o runicznych źródłach heraldyki polskiej, zarówno w wersji skandynawskiej, jak i orientalnej. W dyskusji na ten temat w różnym stopniu uczestniczyli: Antoni Pietruszewicz, Michaił Hruszewski, Franciszek Piekosiński, Aleksander Jabłonowski, Stosław Łaguna, Stanisław Kutrzeba, Bohdan Barwiński, a także inni (zob. np. Šaranevič 1885; Katalog 1888; Šaranevič 1889; zob. też Gorda-Cibko 2014; Piekosiński 1888, s. 64; 1899a; 1899b; Petruševič 1889; Łaguna 1890; Jabłonowski 1891; 1898; Gruševs'kij 1899; 1900; 1901; Barwiński 1909; Kutrzeba 1909; por. Semkowicz 1908, s. 233-234; Starzyński 2013; zob. też Lihačev 1930, s. 265).

Szczegółowa analiza związku między przedstawieniami na plombach a teorią runów wykracza poza zakres tego artykułu. Nie można jednak nie odnotować, że pełna emfaza wypowiedź F. Piekosińskiego skierowana do A. Jabłonowskiego: „Jeśli autor dla salwowania oryginalności heraldyki ruskiej woli w herbach ruskich średniowiecznych dopatrywać się raczej tam dzikich Kabardynców, niż herbów u cywilizowanych Polaków, niechaj ma!” (Piekosiński 1896, s. 54-55), okazała się prorocza. Dziś wiadomo, że racja stała po stronie A. Jabłonowskiego, który źródła ruskich tamg, znanych także z plomb, dopatrywał się na wschodzie (zob. Beletsky i Musin 2019, s. 448-451, 465-469; Musin 2020a).

Dla ukraińskich badaczy szkoły lwowskiej znaki na plombach stały się przedmiotem dumy narodowej. Dla nich były dowodem na istnienie wczesnośredniowiecznej heraldyki ruskiej, na co wskazywała między innymi obecność liter cyrylickich. Nawigując do praktyk późnego średniowiecza i okresu wczesnono-

woźytnego, niektórzy z nich traktowali te znaleziska nie jako plomby zawieszane na towarach, ale jako pieczęcie kupców, które ci nosili na piersiach (por. Gavrilenko 1972, s. 149-150; 2014, s. 65-66).

Polemika dotycząca możliwego wpływu ruskiego systemu znaków i symboliki na polską heraldykę nie doczekała się zauważalnej kontynuacji w polskiej nauce. Z kolei od czasów N. Lichaczowa, który wdał się w polemikę z F. Piekosińskim, wśród rosyjskich badaczy przekonanie o takim wpływie stało się powszechne. Pomimo faktu, że rosyjski badacz dopuszczał, iż podobieństwo grupy polskich godeł herbowych do znaków na plombach może być przypadkowe, większość tych godeł wystąpiła bowiem na pieczęciach i innych przedmiotach z późnego średniowiecza, to jednak przyznał, że polska heraldyka sięgająca korzeniami do znaków ruskich stworzyła spójny, niezależny system, zasadniczo różny od heraldyki zachodnioeuropejskiej (zob. Lihacëv 1930, s. 213-269). Hipoteza ta została rozwinięta w badaniach S. Bieleckiego, który nie tylko znacząco poszerzył liczbę polskich godeł herbowych, które jego zdaniem wykazywały podobieństwo z tamgami wschodnioeuropejskimi, ale także powiązał polskie godła z określonymi typami znaków Rurykowiczów (Beletsky 2019, s. 501-503, 551-552, 462-463, ryc. 69; por. Orlov 2019, s. 120-121, 128, ryc. 2). Dziś ta hipoteza szczególnie wymaga weryfikacji, aby potwierdzić lub obalić tezę o związku genetycznym między godłami herbowymi i znakami Rurykowiczów, w tym uwzględnienia nowych odkryć polskich pieczęci z XIV-XV wieku. W związku z tematem niniejszego artykułu należy jedynie odnotować, że ołowiane plomby z XI-XIV wieku odegrały pewną rolę w ukształtowaniu się tej teorii.

Na plomby z Drohiczyzna zwrócił też uwagę Józef Jodkowski, który napisał: „znalazłem tu [w Drohiczyźnie nad Bugiem] 83 plomby ołowiane z najrozmaitszymi znakami i literami, których znaczenie niejeden już badacz naszej przeszłości kusił się rozwiązać i, jeżeli się nie mylę, dotychczas bez powodzenia” (Jodkowski 1907, s. 71; por. Jodkowski 1933, s. 65, ryc. 5). On również interpretował dwuzub Rurykowiczów z prostokątną czaszą i przekrzyżowaną nóżką jako cyryliczną literę “П” z krzyżem i kojarzył ten znak z niektórymi godłami herbowymi szlachty polskiej – Jełowskimi, Radoszyńskimi, Borejkami, Ogińskimi. Badacz ten pisał o potrzebie „rehabilitacji” plomb jako źródła heraldycznego, uznając je za pieczęcie kupieckie, choć nie wykluczył, że wśród nich mogą znajdować się pieczęcie książęcych urzędników. Równocześnie J. Jodkowski ugruntował tradycję odwoływania się przede wszystkim do wniosków rosyjskich badaczy plomb, stale przywołując jako wiążące prace N. Awenariusza i K. Bołsunowskiego (Jodkowski 1933, s. 65; 1948, s. 154-155).

Intensyfikacja badań archeologicznych w Drohiczyźnie po II wojnie światowej znowu zwróciła uwagę polskich uczonych na plomby. Prace Krystyny Musianowicz charakteryzowały się nie tylko szczególną dbałością o kontekst archeologiczny znalezisk, ale także systematyzowaniem znaków i symboli na plombach przechowywanych w Państwowym Muzeum Archeologicznym (Musianowicz 1954; 1955;

1957; 1969; 1982; Musianowicz, Miśkiewicz i Walicka 1957; por. Kiersnowski 1987, s. 302). To właśnie ta badaczka pierwsza sporządziła tabelę zbieżności znaków na awersie i rewersie, zestawiając 458 znalezisk (Musianowicz 1957, s. 294 i n., tab. XLVI). Jej praca nadal pozostaje unikatowa, przypominając uczonym o potrzebie odejścia od metod opisowych w studiach nad plombami i przejścia do rygorystycznej metodologii tabel korelacji. Odnośnie do chronologii i interpretacji plomb K. Musianowicz przyjęła ogólne datowanie zabytków oraz wnioski i spostrzeżenia B. Rybakowa i W. Janina. W tym samym czasie wdała się w polemikę z T. Lewickim w kwestii jego hipotezy o możliwości zakupu w Drohiczynie za denary srebrne cennych futer przez kupców zachodnioeuropejskich, które byłyby oznakowane plombami potwierdzającymi ich wartość pieniężną (zob. niżej). Opierając się na analizie znaków i ich powtarzalności, przeciwstawiała się „dwutorowości” w interpretacji plomb i wiązała je z handlem i plombowaniem towarów przez administrację książęcą oraz z działalnością handlową dawnych bojarów i kupców ruskich lub opłatą należności celnych (Musianowicz 1957, s. 296-297; por. Lewicki 1956). Przywoływała też często plomby znalezione w innych częściach Europy Wschodniej dla analizy znalezisk z Drohiczyna.

Po zakończeniu badań K. Musianowicz w Drohiczynie zainteresowanie plombami w polskiej nauce nieco osłabło. Dopiero z końcem XX wieku i na początku kolejnego stulecia zaczęły pojawiać się publikacje poświęcone plombom z Drohiczyna, które w różnym czasie trafiły do zbiorów polskich muzeów. Opublikowano zabytki z Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi (Hanc-Maikowa 1988), Muzeum Regionalnego w Drohiczynie (Pawlata 1993), Muzeum Podlaskiego w Białymstoku (Pawlata 2010), Muzeum Archeologicznego w Krakowie (Liwoch 2013; 2015), Gabinetu Monet i Medali Muzeum Narodowego w Warszawie⁵. Publikacje te stanowiły ważny etap wprowadzania do obiegu naukowego nowego materiału sfragistycznego, jednak bez jego pogłębionej analizy. Wszystkie publikacje dotyczące plomb i ich kolekcjonerstwa miały głównie charakter syntetyczny i zawierały znany i powtarzany przegląd historii badań nad tą kategorią zabytków (Siemianowska 2010; Piotrowski 2017). Pracom tym niekiedy towarzyszył eklektyzm chronologiczny i ikonograficzny – przy wyborze analogii do przedstawień na plombach wschodnioeuropejskich sięgano zarówno po przykłady z obszaru Skandynawii z okresu wczesnego średniowiecza, jak i moskiewskie z okresu późnego średniowiecza (Pawlata 2016, s. 101, 107, 110, ryc. 10, 13).

Do niedawna najważniejszym wkładem nauki polskiej w studia nad plombami była hipoteza Tadeusza Lewickiego o związku ołowianych plomb z informacją arabskiego autora z XII wieku, Abū Hāmida al-Andalusī al-Gharnātibiego (Ferrand [red.] 1925), o stosowaniu w Europie Wschodniej „czarnego ołowiu” z „przedsta-

⁵ Zob. https://cyfrowe.mnw.art.pl/dmuseion/results?action=AdvancedSearchAction&type=-3&contentQuery=&content%3Aoperation=AND&search_attid1=-1&search_value1=plomba&search_op2=AND&search_attid2=-1&search_value2=&dateBtn=13.02.2018&attlist%3Avalueindex (dostęp: 27.09.2021).

wieniem króla” (por. alternatywny odczyt Władimira Minorskiego – „znak królestwa”, to znaczy z symbolem władzy, zob. Ânin 1969, s. 323) do pieczętowania i uwierzytelnienia wschodnioeuropejskich środków płatniczych, w formie cennych futer, a nawet wyliniałych skór zwierząt, które kiedyś takie futra miały. W tym samym czasie T. Lewicki interpretował Drohiczyn jako kluczowe miejsce handlu między Europą Wschodnią i Zachodnią, miejsce, gdzie odbywała się wymiana pieniędzy futrzanych na denary zachodnioeuropejskie (Lewicki 1956).

Źródła pisane informujące o pieczętowaniu cennych futer ołowiem zostały opublikowane już w XIX wieku. Futra i nawet pozbawione włosów skóry zapieczętowane w ustalony sposób (przez przedstawicieli władzy [?]) wymienia jako środek płatniczy perski autor al-Ghazali (lub Hajib Hamadani), a nawet poeta Nizami Gandzawi. Jednak głównym źródłem tych wiadomości jest przekaz Ahmeda ibn Fadlana z X wieku (por. Hammer 1827, s. 57, 101; Kovalevskij 1956, s. 44, 153; Bol’šakov, Mongajt 1971, s. 110-114). Wznowienie badań archeologicznych w Drohiczynie i pojawienie się polskiego, hiszpańskiego i czeskiego przekładu dzieła al-Gharnāfięgo (zob. Lewicki 1951-1952; 1956; Dubler 1953; Hrbek, 1954; 1955) na początku lat 50. XX wieku dało początek tezie o zasadniczym, jeśli nawet nie wyłącznym związku plomb z pieniądzem skórzanym i futrzanym oraz bezmonetarnym okresem w gospodarce Europy Wschodniej. W Rosji, nie bez wpływu T. Lewickiego, głównym przedstawicielem tej idei stał się Aleksander Mongajt (Mongajt 1959; 1961, s. 318-321, 323-324), który niewiele wcześniej był przekonany o handlowym przeznaczeniu plomb (Mongajt 1955, s. 159-162).

Pomimo istnienia rosyjskich tłumaczeń dopełniających inne przekłady al-Gharnāfięgo (autorstwa Juliusza Ancisa i Władimira Minorskiego, wykorzystywane przez A. Mongajta i V. Janina oraz innych; por. Bol’šakov, Mongajt 1971, s. 35-36; Kalinina, Konovalova i Petruhin [red.] 2009, s. 137-145) dla obiektywnej oceny tej informacji należy wziąć pod uwagę strategię narracyjną autorów arabskich i perskich, którzy opisywali przede wszystkim te zjawiska lokalnego życia, które wydawały im się dziwne, jak np. wspomniane płacenie opieczętowanymi skórami, podczas gdy inne formy płatności i handlu nie przyciągnęły ich uwagi. Problemy polisemantycznej natury tego tekstu, datowanie dzieła, a nawet źródła informacji o środkach płatniczych, którym mógł być ibn Fadlan, pozostają aktualne. Podaje to w wątpliwość współczesność tej wiadomości i dwunastowiecznej podróży al-Gharnāfięgo do Europy Wschodniej (Malarczyk 2019; por. Barón 2006, s. 405). Podstawy do pewnych wątpliwości wyrażono już dawno temu (zob. Kovalevskij 1956, s. 44), a informacja al-Gharnāfięgo rodzi więcej pytań niż daje odpowiedzi (zob. Alf’orov 2011, s. 193).

Hipoteza o zasadniczym, jeśli nie wyłącznym, związku plomb z obiegiem pieniądza tak mocno zaistniała w świadomości badaczy (por. Kiersnowski 1960, s. 442-447; Adamczyk 2004, s. 31-34, 69-70), że przyjęli istnienie swego rodzaju systemu „biletów kredytowych” opartych na „skórzanym pieniądzu” z odpowiadającymi im „odsetkami bankowymi” (Beleckij i Posvâtenko 1994). Jednak jeszcze

W. Janin słusznie napisał, że przekaz al-Gharnāfięgo w żaden sposób nie pozwala uznać zapieczętowanych skór za środek płatniczy obowiązujący na całym terytorium Europy Wschodniej. Była to tylko jedna z doraźnych form bezpiecznego obrotu towarów z udziałem pieniądza towarowego i futrzanego, mająca charakter ograniczony geograficznie i ekonomicznie (Ānin 1969, s. 323; por. Ānin 1956, s. 187).

Fakt, iż ogromna ilość plomb, która w XXI wieku trafiła w ręce kolekcjonerów prywatnych, zbierających wcześniej monety, przyczyniła się do przypisania im wyłącznej roli „monetarnej” w obiegu bezmonetarnym, a plombowaniu nadano „charakter kredytowy”, natomiast informacje al-Gharnāfięgo uznano za pewnik. Nowemu życiu starej hipotezy towarzyszyło arbitralne przypisywanie przez badaczy-amatorów plomb konkretnym księżętom, a także konstruowanie chronologii oderwanej od datowania archeologicznego i przypisywanie „wynałazku” plomb księciu Jarosławowi Mądrymu (zob. np. Žukov 2016; Guleckij 2016; 2018; Guleckij i Doroškevič 2018a; 2018b). Niewątpliwie niejednoznaczność wymowy tekstu al-Gharnāfięgo i nadużywanie tej informacji we współczesnych publikacjach wymaga jego dalszej analizy krytycznej, otwierając badaczom powrót do interpretacji funkcji plomb *per analogiam*.

Plądrowanie stanowisk archeologicznych przez „czarnych archeologów” w celu pozyskania plomb ołowianych zagraża nie tylko dziedzictwu kulturowemu krajów Europy Wschodniej, ale także Polski, zwłaszcza na Lubelszczyźnie. Nieprzypadkowo to właśnie na Uniwersytecie w Lublinie zrodziło się nowe podejście do zbierania i badania plomb, będące odpowiedzią na wyzwania współczesnych zagrożeń dla dziedzictwa archeologicznego. W 2006 roku Magdalena Żuchowska pod kierunkiem prof. Borysa Paszkiewicza przeanalizowała w swojej pracy magisterskiej kolekcję plomb z Gródka i Kosmowa przechowywaną w Muzeum im. ks. St. Staszica w Hrubieszowie (Żuchowska 2006; Tymczak 2007, s. 404-405; Piotrowski, Kępka i Żuchowska 2009, s. 131, fot. 8). Kolejnym etapem były zakrojone na szeroką skalę poszukiwania zabytków na terenie Czerмна w latach 2010-2011. Podjęto je z inicjatywy Marcina Piotrowskiego, pracownika Instytutu Archeologii Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, pod kierunkiem naukowym prof. Andrzeja Kokowskiego, z udziałem Artura Troncika. Udało się wówczas znaleźć i wykonać planografię kilkuset wczesnośredniowiecznych plomb (Piotrowski i Wołoszyn 2012a; 2012b; Musin 2012; Wołoszyn, Piotrowski i Nosek 2013; Wołoszyn 2013; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, s. 54, 64).

Powyższe prace stały się podstawą do zorganizowania i realizacji zaplanowanego z rozmachem projektu Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego *Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby typu drohiczyńskiego z Czerмна na wschodnioeuropejskim tle porównawczym*, finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki⁶. Głównym rezultatem tego projektu, poza kilkoma publikacjami, któ-

⁶ Projekt NCN nr 2013/11/B/HS3/0205, lata 2014-2019, kierownik projektu dr hab. Marcin Wołoszyn, prof. UR.

re ukazały się w czasie jego trwania (Wołoszyn i Bochnak 2016; Wołoszyn, Florkiewicz i Garbacz-Klempka 2016; Bochnak i Wołoszyn 2017), jest dwutomowe opracowanie, liczące prawie dwa tysiące stron (Musin i Wołoszyn [red.] 2019; Florkiewicz, Jusupović, Musin i in. 2020). Wprawdzie nie znalazły się w nim niektóre z zaplanowanych tematów, w tym pogłębiona analiza ikonograficzna plomb z Czerмна i rozdział na temat historii badań nad plombami (Wołoszyn 2020, s. 12, 14), jednak – co ważne – opublikowano nowe źródła, w tym m.in. katalog 1085 plomb z Czerмна, z kolekcji Muzeum Okręgowego im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim (Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020) oraz katalog topograficzny rozprzestrzenienia plomb znalezionych na terenie Europy Środkowo-Wschodniej obejmujący 909 pozycji (Gaydukov 2019), a także wyniki analiz metaloznawczych i składu chemicznego ponad 100 plomb z Czerмна i Drohiczyzna. Należy podkreślić, że polski projekt znacząco zintensyfikował studia nad plombami w Rosji, na Białorusi i Ukrainie, inspirując tamtejszych badaczy do publikowania własnych materiałów, a zwłaszcza do nowego podejścia do badań nad plombami. Niewątpliwym sukcesem projektu jest naukowe potwierdzenie okresu funkcjonowania plomb w Europie Wschodniej przypadającego na czas od końca XI do końca XIV wieku.

Wkład polskiej nauki ostatnich lat w studia nad plombami nie ogranicza się tylko do tego. Prawdziwą sensacją stały się znaleziska plomb na zachód od Bugu, na ziemiach pozostających we władaniu Piastów przez całe średniowiecze. Do dzisiaj ich obecność jest potwierdzona przede wszystkim na Mazowszu, w dorzeczu Wisły i Narwi. Zbiór plomb o formach i technice wykonania porównywalnych ze znaleziskami z Europy Wschodniej liczy obecnie około 200 egzemplarzy (Gaydukov 2019, s. 274-275, 371-372, nr 596-598). Znaleziono je w pierwszej kolejności w Pułtusk (ponad 150 okazów: Mierosławski i Pela [red.] 1989, s. 3; Pela 2000, s. 26; Dulicz 2001, s. 18; Gawlas 2015, s. 21; Jakubowska 2018; 2019; por. Perhavko 2006, s. 266, jednak bezkrytyczne postrzeganie informacji o znaleziskach w tej ostatniej publikacji doprowadziło do umieszczenia ich na liście plomb ruskich). Nieco później odkryto je w Grudusku i Makowie Mazowieckim (ponad 100 okazów: Gaydukov 2019, s. 274-275, 371-372, nr 597, 597b), a także Nasielsku (pięć okazów: Błoński 2018, s. 118-121, ryc. 117; Błoński i Bogucki 2019), Płocku (sześć okazów: Trzecicki 2019), Poniatach Wielkich (jeden okaz: Affelski, Bogucki 2019) oraz na osadzie Piotrówka na terenie Radomia (jeden okaz: Trzecicki, Auch i Stańczuk 2020, s. 234-235, tabl. 116: 2)⁷ i w Sandomierzu (jeden okaz: Florek i Stempin 2015, s. 58). Ikonografię i chronologię tych plomb omówimy szczegółowo poniżej. W tym miejscu warto podkreślić, że plomby mają

⁷ Opinia o jeszcze jednym znalezisku z tego stanowiska (Gaydukov 2019, s. 275, 372, nr 597d) wynika z nieprawidłowej interpretacji późnośredniowiecznej plomby zachodnioeuropejskiej; zob. Wołoszyn 2003, t. 4, nr Radom-8; t. 6, tabl. CCIV: 3. Dziękuję dr. Maciejowi Trzeciickiemu za wyjaśnienie tego nieporozumienia.

bezpośrednie analogie morfologiczne i ikonograficzne w znaleziskach z Drohiczyna i Czermna, jednak różnią się od większości znalezisk wschodnioeuropejskich, znajdujących się na ziemiach będących we władaniu książąt ruskich.

Krytyczna analiza dotychczasowej historiografii, rysujące się sprzeczności w funkcjonujących poglądach na temat plomb „typu drohiczyńskiego”, duże prawdopodobieństwo obecności na nich symboli zachodnio- i środkowoeuropejskich, odkrycie plomb na ziemiach piastowskich, opublikowanie dużej kolekcji z Czermna – wszystko to pozwala ponownie postawić pytanie o funkcję średniowiecznych plomb ołowianych z Europy Środkowo-Wschodniej oraz o ich zróżnicowanie kulturowe i polityczną przynależność. Kończąc prace nad katalogiem plomb z Czermna, jego autorzy uznali za konieczne napisać: „Dyskusja i różnorodność poglądów są niezbędne dla rozwoju wiedzy akademickiej. To naturalne, że autorzy reprezentują różne metody badawcze i różne podejścia do badanych kwestii. Jednoczy ich jednak wspólne dążenie do tego, aby przedstawić Czytelnikowi najbardziej adekwatny opis przedmiotów i ich interpretację. Opisy w katalogu powstały w wyniku konsensusu badaczy lub odzwierciedlają opinię większości... Na obecnym etapie badań nad plombami z Czermna postanowiono wstrzymać się od wniosków analitycznych i ogólnej interpretacji kolekcji, a także od jej porównywania z innymi podobnymi kolekcjami. W przyszłości Autorzy przedstawią swoje indywidualne opinie na temat interpretacji poszczególnych plomb i całości badanej kolekcji w ramach dyskusji naukowej” (Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, s. 62, 72). Niniejszy artykuł należy traktować jako wypełnienie obietnicy złożonej przez jednego z autorów katalogu⁸.

Zacznijmy od tego, że wyjątkowość systemu znaków i symboli z plomb z Drohiczyna była już przedmiotem zainteresowania badaczy. Stwierdzono, że obecne w nim znaki Rurykowiczów mają charakter miejscowy i są blisko ze sobą spokrewnione, praktycznie też nie występują wśród tamg książęcych na innych ziemiach Europy Wschodniej. Sugeruje to, że ich właściciele byli nie tylko przedstawicielami tych samych gałęzi dynastii Rurykowiczów, ale należeli do tych samych rodzin i zajmowali książęce stolce na terenach położonych głównie w pobliżu Bugu, na ziemiach wołyńskiej i halickiej (Beleckij 1999).

Wiadomo też, że wśród plomb z Drohiczyna jest znaczna liczba okazów z przedstawieniami, które zdaniem N. Lichaczewa, są pochodzenia „nieruskiego”, w tym z literami łacińskimi i symbolami zachodnioeuropejskimi, a „rozpoznanie ich pochodzenia mogłoby wiele nam powiedzieć” (Lihačev 1930, s. 73-74, 80). Znaki niecharakterystyczne dla wczesnośredniowiecznego systemu znaków i symboli Europy Wschodniej stwierdził też na plombach z Drohiczyna kijowski archeo-

⁸ Mgr Iwona Florkiewicz i dr hab. Adrian Jusupović, prof. IH PAN, współautorzy katalogu, są osobami, z którymi współpraca i liczne dyskusje w znaczący sposób wzbogaciły wiedzę Autora w zakresie omawianej problematyki, za co składa podziękowania. Wstępne uwagi na temat niniejszej pracy z perspektywy „wschodniej” zostały opublikowane w języku rosyjskim w: Musin 2021, nowy artykuł zasadniczo rozwija dokonywane obserwacje z perspektywy „zachodniej”.

log Georgij Kozubowski. Połączył je zarówno z zachodnioeuropejskimi, jak i bałtyckimi systemami znaków z wieku XIV (Kozubovs'kij 2015, s. 36, z odesłaniem do Bolsunovskij 1894, tabl. XVII: 786, 787, 788; XVIII: 823, 830, 837, 839; IV: 115, 163; XIX: 899). Jednocześnie wśród badaczy przekonanych o wyłącznie ruskim pochodzeniu plomb przeważa opinia o różnicy między znakami z Drohiczyna a systemami znaków dynastii piastowskiej (Pawlata 2016, s. 98).

Dla zbadania kwestii genezy symboli widocznych na plombach „typu drohiczynskiego” istotne jest przeprowadzenie analizy porównawczej przedstawień z tych zabytków oraz ze zbliżonego ilościowo i chronologicznie materiału, który odzwierciedlałby systemy znaków i symboli znane z sąsiednich terytoriów. Istnieje korpus takich zabytków. Są to brakteaty „guziczkowe”, które były w obiegu w Polsce piastowskiej w okresie od 1. połowy XIII do 1. połowy XIV wieku. Monety te są dobrze znane polskim uczonym, jednak ze względu na lokalność ich znalezisk są zupełnie niezbrane badaczom z Europy Wschodniej. Według szacunków prof. B. Paszkiewicza, obecnie do badań jest dostępnych około 18 000 takich monet⁹.

Przypomnijmy pokrótce, że pojawienie się tych uderzających swą różnorodnością lekkich monet srebrnych o jednostronnie wybijanych przedstawieniach, wiązało się z ekonomicznym zjawiskiem *renovatio monetae*, polegającym na wycofywaniu z obiegu starych monet i zastępowaniu ich nową emisją, co implikowało ich przymusową wymianę. Częstotliwość takich wymian jest przedmiotem debaty. Zgodnie z badaniami prof. Stanisława Suchodolskiego, pierwszym polskim władcą, który wprowadził *renovatio*, był Bolesław III Krzywousty (Suchodolski 1973, s. 109-111). W Polsce praktyka ta w źródłach pisanych jest poświadczona dla Mieszka III Starego (zm. 1202) już jako rozwinięty i funkcjonujący system. Około połowy XIII wieku rozwój mennictwa doprowadził do pojawienia się brakteatów „guziczkowych” (Kiersnowski 1969; Paszkiewicz 1994; 1998; 2004; W. Kopicki 1997; Svensson 2012; Suchodolski 2019; por. brakteaty z obszaru Prus: Paszkiewicz 2009a). Kryzys gospodarczy i rewolucja handlowa doprowadzały do obniżania wartości brakteatów i zwiększenia liczby wykorzystywanych na nich przedstawień. Z czasem dochodziło do upraszczania znaków, które przekształcane były w łatwe do identyfikacji symbole władzy. Znaczna liczba znalezisk oraz ich ikonograficzna różnorodność dotychczas utrudniają stworzenie ich katalogu¹⁰ oraz klasyfikacji wszystkich istniejących przedstawień (Garbaczewski 2007, s. 2-8). Obecnie zespół badawczy prof. B. Paszkiewicza wydziela następujące grupy wyobrażeń na brak-

⁹ <https://archo.uni.wroc.pl/Instytut-Archeologii/Nauka/Projekty-granty/Zakonczone/Paszkiewicz-Corpus-polskich-brakteatow-guziczkowych-polowa-XIII-początek-XV-wieku> (dostęp: 27.09.2021).

¹⁰ Ostatni projekt badawczy na ten temat, poświęcony stworzeniu katalogu referencyjnego typów i stempli brakteatów guziczkowych „Corpus polskich brakteatów guziczkowych (połowa XIII – początek XV wieku)” (NCN, Opus 8, nr DEC-2014/15/B/HS3/02196, 2015-2018) był zrealizowany w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Wrocławskiego, pod kierownictwem prof. B. Paszkiewicza w latach 2015-2018.

teatach: monogramy i inicjały, postacie ludzkie i ich elementy, symbole i przedmioty świeckie oraz religijne, budynki, rośliny i motywy roślinne, zwierzęta, w tym ptaki i motywy pokrewne, a także: punkty, ich kombinacje, koła, gwiazdy, półksiężycy, strzały, krzyże o różnych kształtach itp.

Niemal wszystkie symbole i znaki występujące na brakteatach „guziczkowych” w całości mają swoje odpowiedniki wśród przedstawień na plombach z Drohiczyzna i Czerwna. Na potrzeby niniejszego artykułu, dla ilustracji zagadnienia posłużymy się głównie monetami ze skarbu w Wieleniu (Beyer 1876)¹¹. Jest on jednym z kilku dobrze wydanych zespołów brakteatów „guziczkowych” z 2. połowy XIII – początku XIV wieku, oddających w miarę pełnie obraz systemu znaków i symboli występującego na tych numizmatach (pozostałe znane są z: Brzegu nad Nidą, Lubomia, Przyłek, Radzanowa i Sarbska; Dannenberg 1885; Gumowski 1917; 1937; Reyman 1972; Jędrysek-Migdalska 1976; W. Kopicki 1997, s. 55-81; Paszkiewicz 2009b; Milejski, Sroka i Wawrzczak 2017a; 2017b).

Przede wszystkim interesują nas tutaj przedstawienia ornitomorficzne, których pochodzenie już N. Lichaczow określił jako „nieruskie” (Lihačev 1930, s. 73-74, ryc. 53) (ryc. 1). Z polskich brakteatów 2. połowy XIII wieku są znane wizerunki ptaka z rozpostartymi skrzydłami i głową zwróconą heraldycznie w prawo, a także głowy ptaka drapieżnego z otwartym dziobem, bez korony (ryc. 1, 1-18; Beyer 1876, tabl. IV; por. Garbaczewski 2007, s. 187-188, ryc. 354, 355, 359; zob. też. Gumowski 1936, s. 664, ryc. 64b; o możliwym związku tego przedstawienia z emisjami Władysława Łokietka, w latach 1289-1292 księcia sandomierskiego, zob. Paszkiewicz 1986). W historiografii panuje opinia, że brakteaty z takim wizerunkiem to emisje zarówno z Wielkopolski, jak i Małopolski (W. Kopicki 1997, s. 78, tabl. X-XI; por. interpretacja podobnego wizerunku jak głowy gryfa i związania go ze Szczecinem w: E. Kopicki 1995a, s. 214; 1995b, s. 254). Orzeł z rozpostartymi skrzydłami z napisem *Uladizlaus* w połączeniu z wizerunkiem głowy mężczyzny z profilu w dolnej części pola występuje także na brakteatach księcia Władysława I Opolskiego (zm. 1281/1282) (Paszkiewicz 1999; por. Garbaczewski 2007, s. 188). Wizerunek głowy orła w koronie był typowy dla „szerokich” brakteatów

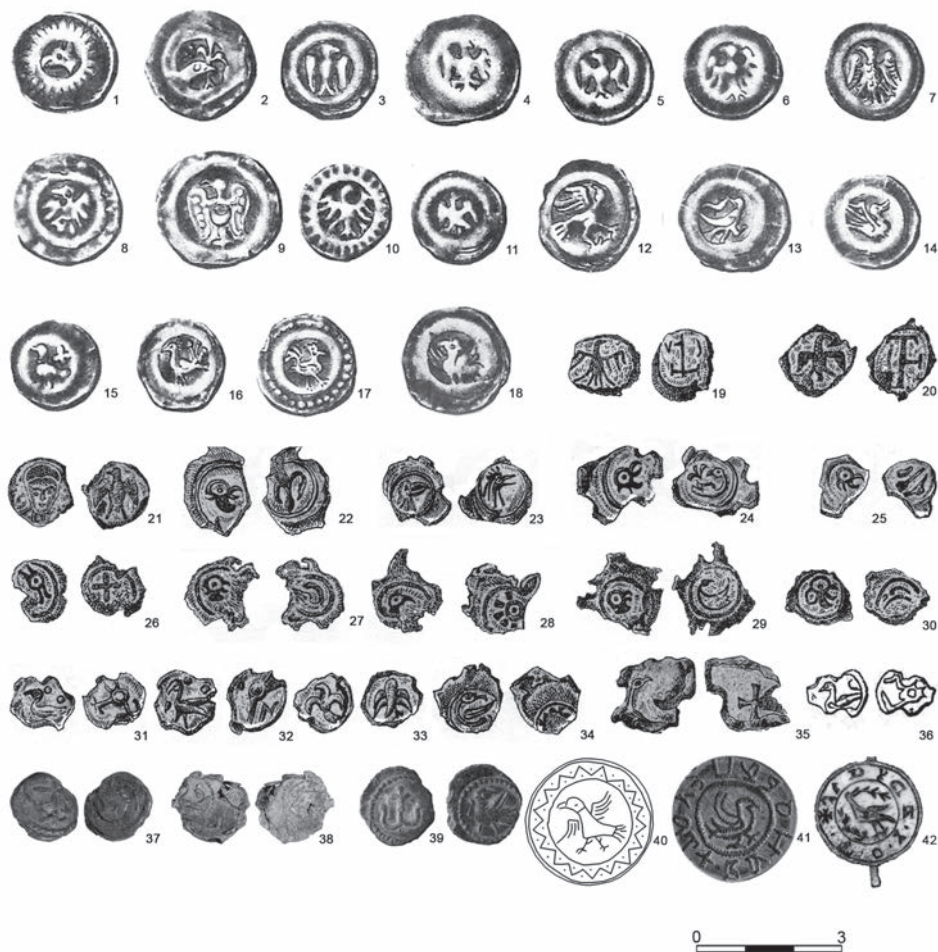
¹¹ Wybór tego depozytu dla dalszej analizy wynika z dwóch okoliczności. Po pierwsze, porównanie rysunków brakteatów stworzonych do publikacji K. Beyera z rysunkami plomb wykonanych przez K. Bołsunowskiego wydaje się właściwe, gdyż sporządzono je w tej samej technice graficznej. A to opublikowana przez K. Bołsunowskiego kolekcja plomb z Drohiczyzna do dziś pozostaje najbardziej reprezentatywna. Po drugie, już K. Bołsunowski porównał przedstawienia plomb z Drohiczyzna z brakteatami z Wielienia (zob. niżej) i wskazane wydaje się odniesienie się do jego obserwacji i ich weryfikacja. Zaprezentowana analiza porównawcza przedstawień z plomb „typu drohiczyńskiego” i brakteatów „guziczkowych” może być traktowana jako wprowadzenie do tego rodzaju badań. Niewątpliwie korzystne byłoby wykonanie podobnej analizy opartej na szerszym materiale. Podstawą do tego mogłoby być porównanie materiałów z istniejącej już, wspomnianej wyżej bazy „Corpus polskich brakteatów guziczkowych” z plombami z innych stanowisk, a także z pozostałych kolekcji z Drohiczyzna – szczególnie po opracowaniu *de visu* zabytków ze zbioru K. Bołsunowskiego znajdujących się w Państwowym Muzeum Ermitażu w Sankt Petersburgu i ze zbioru N. Awenariusza – w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie (por. Orlov 2019; Dzik i Musin 2021, s. 121).

śląskich 2. połowy XIII wieku, prawdopodobnie związanych z emisją Henryka IV Probusa (zm. 1290) (zob. Gumowski 1936, nr 156-157), jednak w skarbach z końca XIII wieku monety z tym wizerunkiem wydają się już nie występować (Paszkievicz 2019, s. 165).

W kolekcji drohiczyńskiej są znane plomby z przedstawieniem ludzkiej głowy oraz ptaka z rozpostartymi skrzydłami na jednej i drugiej stronie (Bolsunovskij 1894, tabl. XVII: 781-783), ptaka z rozpostartymi skrzydłami (Bolsunovskij 1894, tabl. XVIII: 837, 838), a także liczne plomby z głową drapieżnego ptaka z otwartym dziobem (ryc. 1, 19-30; Bolsunovskij 1894, tabl. XVIII: 837, 838). Istniejąca w literaturze opinia o zasadniczych różnicach między „ptakami drohiczyńskimi” a heraldyką polską (Pawlata 2016, s. 111-112) nie znajduje potwierdzenia w analizie porównawczej przedstawień.

Warto zauważyć, że w kolekcji z Czermna właściwie nie występują plomby z wyobrażeniami ptaków. Być może przedstawienie ornitomorficzne wystąpiło na dwóch plombach (Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.9, NN.174), ale tylko jeden obraz można z pewnością zidentyfikować jako ptaka ujętego z profilu (ryc. 1, 37-38) (Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.264). Analogie do takiego właśnie przedstawienia ptaka są znane z Drohiczyzna, jednak tylko z kilku okazów (ryc. 1, 31-36) (Avenarius 1890, s. 13; Bolsunovskij 1894, tabl. IV: 165 [?]; V: 180, 181, 183, 199; por. Beyer 1876, tabl. IV, 145-150, 158).

Fakt ten wydaje się istotny dla zrozumienia rozwoju symboli terytorialnych ziemi halickiej i jej elit politycznych. Zarówno w historiografii, jak i w powszechnym odbiorze pokutuje opinia, że historycznie ptak był symbolem władzy na tych ziemiach, a nawet godłem terytorialnym, co wiąże się z toponimem Halicz wywodzącym się od słowa kawka (*halka*) (Grečilo 2000). Opinię tę potwierdzają rzekomo trzy kategorie artefaktów: 1) znaleziska odlewanych srebrnych sygnetów bojarów halickich, na których podobny wizerunek występuje i które są znane na przykład ze skarbu z Demidowa (obwód lwowski, Ukraina, t.p.q. 1346) (ryc. 1, 41) (Zarubij 2012); 2) pieczęcie woskowe z odciskami wykonanymi podobnymi pierścieniami, przywieszane do gramot księcia Bolesława Jerzego II z 1334 i 1335 roku (Lappo-Danilevskij 1907, s. 295-296); 3) skromniejsze pierścienie tarczkowe wykonane ze stopów miedzi, z początku XIV-XV wieku, z wygrawerowanymi wizerunkami ptaków w różnych wersjach, czasami określane jako pierścienie „typu halicko-wołyńskiego” (ryc. 1, 40). Wydaje się jednak, że proces ustalania wizerunku ptaka w symbolice halickiej nie jest związany z dziedzictwem ruskim. Dopiero w tekstach z 2. połowy XV wieku symbol ten kojarzony jest z heraldyką terytorialną ziemi halickiej (zob. Piekosiński 1899c, s. 378, 425, nr 597, ryc. 725). Sam rodzaj pierścieni z wizerunkiem ptaka mógł zostać w tym okresie zapożyczony z Węgier (ryc. 1, 42; Musin 2016), gdzie takie srebrne sygnety właśnie się upowszechniają w XIII-XIV wieku (Litauzki 2012, tabl. 12: 4-7, 13: 1-8, 14: 1-4). Polski system znaków również mógł mieć wpływ na utrwalenie tego symbolu w miejscowej kulturze.

Ryc. 1. Przedstawienia ornitomorficzne na brakteatach „guziczkowych”, ołowianych plombach i pierścieniach, XIII–XIV w.: 1-18 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. IV: 132, 135-150, 158); 19-36 – Drohiczyn, Polska (za: Bolsunovskij 1894, tabl. XVIII: 837, 838, XVII: 781, V: 174, 176, 178-183, XIX: 895, 896, 897; XVIII: 835, 836, IV: 165; Avenurius 1890, s. 13); 37-38 – Czermno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.9, MT/1410/2/A, NN.264, MT/1912/130/A); 39 – Zieleńcza, Ukraina, fot. R. Mys’ka; 40 – Tustan’, Ukraina, rys. R. Mys’ka; 41 – skarb z Demidowa, Ukraina (za: Zarubij 2012, ryc. 20); 42 – Węgry (za: Litauszki 2012, tabl. 12:6). Grafika komputerowa S. Boczarowa i N. Wojcieszczuk

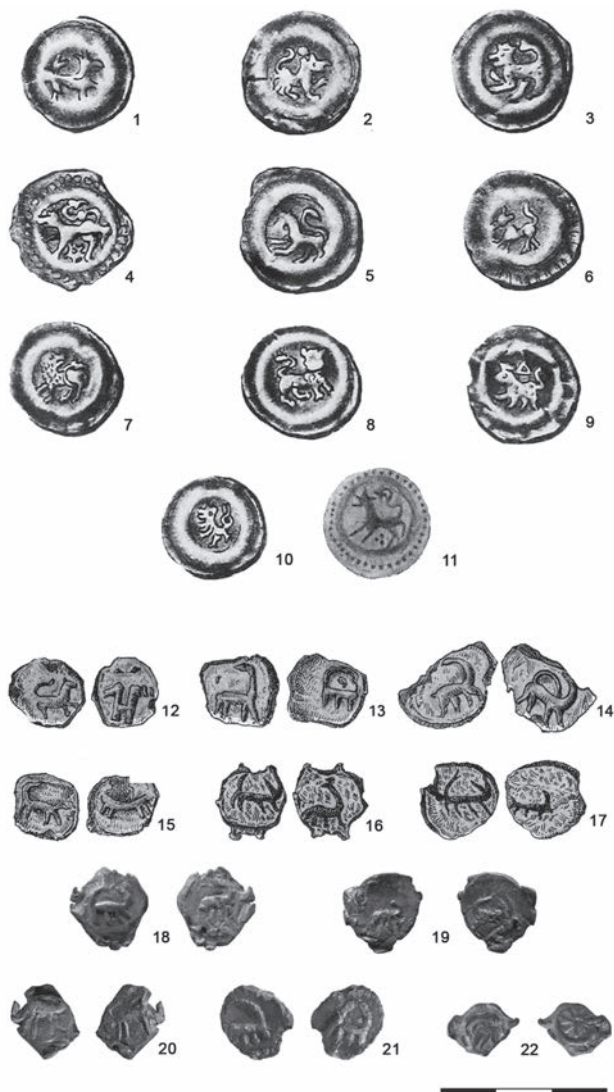
Fig. 1. Ornithomorphic representations on Hohlpfennigs, small lead seals, and signet-rings, 13th-14th century: 1-18 – Wielień hoard, Poland; 19-36 – Drohiczyn, Poland; 37-38 – Czermno, Poland; 39 – Zelencha, Ukraine; 40 – Tustan’, Ukraine; 41 – Demidov hoard, Ukraine; 42 – Hungary. Computer graphic design by S. Bocharova & N. Voytseshchuk

Fakt, że wizerunek ptaka nie był typowy dla kultury politycznej ziemi halickiej przed XIV wiekiem, nie oznacza, że nie mógł być wykorzystany przy wykonaniu miejscowych plomb i pieczęci w końcu XII – 1. połowie XIII wieku, o czym świadczą rzadkie okazy, np. plomba przedstawiająca ptaka i krzyż „kwitnący” ruskiej tradycji, znaleziona w pobliżu grodziska Zieleńcze koło Trembowli (obwód tarnopolski, Ukraina) (ryc. 1, 39). Niektórzy badacze (Siemianowska 2010, s. 23) dostrzegli pewne paralele między wizerunkiem ptaka na fragmencie plombownicy z Halicza a niektórymi plombami z Drohiczyna (Pasternak 1944, s. 182-183, ryc. 70, 21; Bolsunovskij 1894, tabl. V: 181), ale nie oznacza to, że zastosowano tu oficjalny symbol typowy dla całej ziemi halickiej (por. Alferov 2010, s. 24).

Innym przykładem polskiej symboliki na plombach jest wizerunek drapieżnej bestii – heraldycznego zwierzęcia (ryc. 2). Na brakteatach wizerunki drapieżników są dość częste (ryc. 2, 1-11: Beyer 1876, s. 39-40, tabl. V: 183-193; por. Milejski, Sroka i Wawrzczak 2017a, s. 232, ryc. 4b), jednak nie można wiarygodnie przypisać tych monet konkretnym książętom polskim. Dodajmy, że bliskie podobieństwo tego wyobrażenia do bardzo schematycznego przedstawienia gryfa nie zawsze pozwala rzetelnie odróżnić na plombach i brakteatach te dwa różne symbole. Czasami wizerunki gryfa są kojarzone z ziemią sieradzką i emisjami księcia Leszka Czarnego (książę sieradzki w latach 1261-1279; Garbaczewski 2007, s. 172-173, ryc. 323-325).

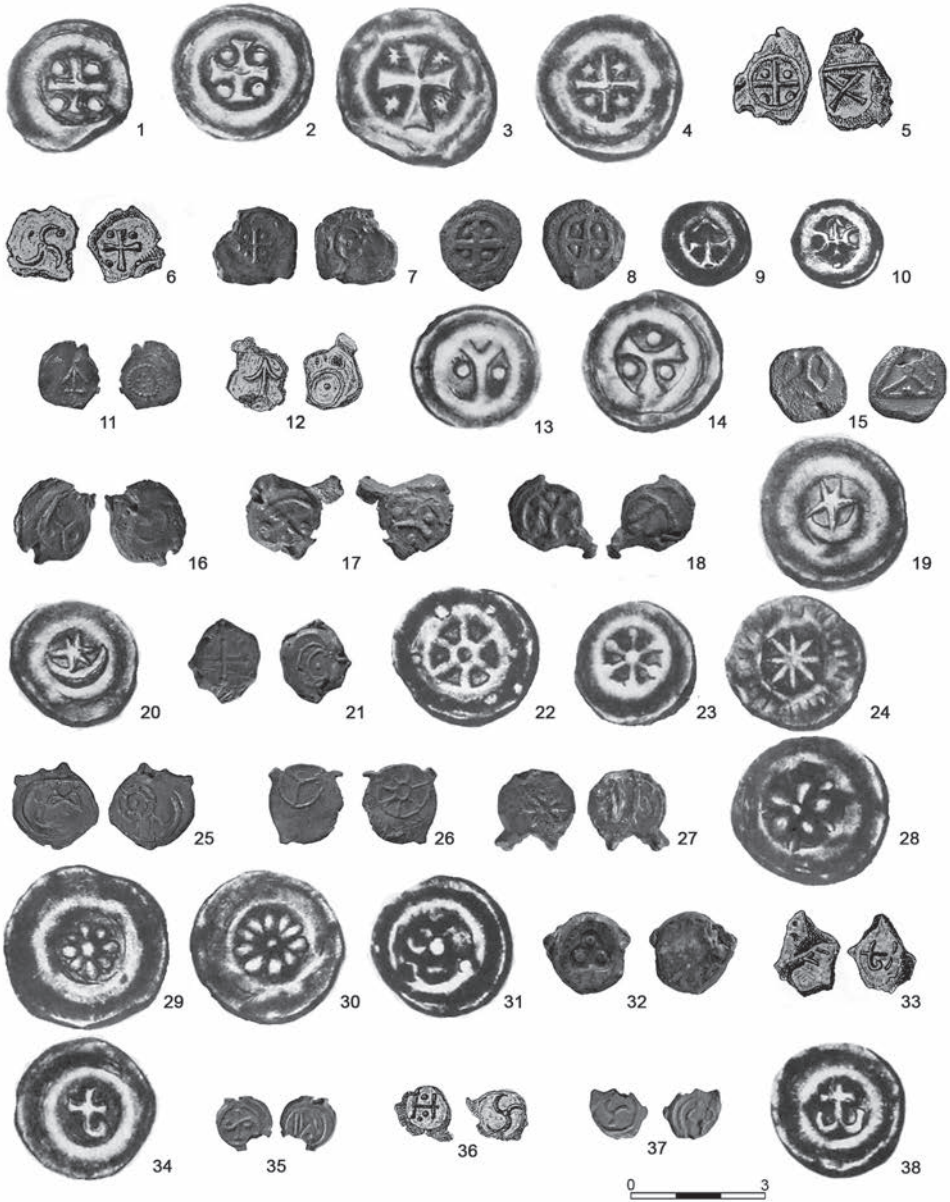
Niewielka liczba plomb o bardzo schematycznym takim przedstawieniu znajduje się w zbiorach z Drohiczyna (ryc. 2, 12-17; Avenarius 1890, tabl. III: 49; Bolsunovskij 1894, tabl. V: 188-191; XVIII: 839-840) i z Czermna (ryc. 2, 18-22; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.189-193), jednak są one zupełnie nieznanne na innych obszarach Rusi. W historiografii można spotkać pogląd, że począwszy od króla Rusi, Daniela, lew był znakiem terytorialnym państwa halicko-wołyńskiego (Daškevič 1998), co mogło znaleźć odzwierciedlenie również na plombach (Alferov 2010, s. 24-25). Jednak opinia ta nie jest poparta źródłami. Na podstawie zachowanych spisów kancelaryjnych wiadomo, iż do początku XIV wieku książę Lew Daniłowicz do zatwierdzania swoich dokumentów używał pieczęci z dwuzubem (*signum ad modum dentis, sigillum dentale*) (Janeczek 2002; Musin 2020a, s. 268). Lew jako symbol władzy pojawia się na pieczęciach książęcych Halicza i Wołynia dopiero w latach 1310-1330 i prawdopodobnie został zapożyczony z kultury politycznej Europy Łacińskiej (Lappo-Danilevskij 1907, s. 223, 225, 236-239, 283, ryc. 1, tabl. I, II). Wydaje się, że K. Bolsunowski pierwszy prawidłowo podszedł do interpretacji wizerunku drapieżnej bestii na plombach, porównując je z brakteatami ze skarbu z Wielenia (Bolsunovskij 1894, s. 14; z powołaniem na: Beyer 1876, tabl. V: 184), choć jednocześnie widział analogie do tego symbolu na monetach Złotej Ordy¹².

¹² K. Bolsunowski powoływał się na: Fren 1832, tabl. XIII: 8; II; XLVI.

Ryc. 2. Braktety „guziczkowe” i plomby z przedstawieniami heraldycznego zwierzęcia, XIII w.: 1-10 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. V: 183-193); 11 – skarb z Radzanowa, Polska (za: Milejski, Sroka i Wawrzczak 2017a, ryc. 4b), 12-17 – Drohiczyn, Polska (za: Bolsunovskij 1894, tabl. V: 188-191, XVIII: 839-840); 18-22 – Czermno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.201-205, MT/1676/3/A, MT/1676/21/A, MT/1676/33/A, MT/1676/12/A, MT/1676/35/A). Grafika komputerowa S. Boczarowa i N. Wojcieszczuk

Fig. 2. Hohlpfennigs and small lead seals with representations of heraldic beast, 13th century: 1-10 – Wielen hoard, Poland; 11 – Radzanowo hoard, Poland; 12-17 – Drohiczyn, Poland; 18-22 – Czermno, Poland. Computer graphic design by S. Bocharova & N. Voytseshchuk

Ryc. 3. Braktyety „guziczkowe” i plomby z przedstawieniami krzyża z punktem w polach między ramionami i innych figur, XIII w.: 1-4 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. I; 11, 12, 14, 15, 16); 5-6 – Drohiczyn, Polska (za: Bolsunovskij 1894, tabl. IV: 151 133); 7-8 – Czerarno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.30, MT/1318/1/A, NN.81, MT/1676/18/A); 9-10 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. II: 43, 44); 11 – Czerarno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.255, MT 1676/93/A); 12 – Drohiczyn, Polska (za: Bolsunovskij 1894, tabl. III: 113); 13-14 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. I: 1, 2); 15-18 – Czerarno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.114, MT/1264/A, NN.535, 516, 529, MT/1676/55/A, MT/1676/ 101/A, MT/1676/118/A); 19-20 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. II: 36, 37); 21 – Czerarno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.33, MT/1454/1/A); 22-24 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. II: 59, I: 34, 35); 25-27 – Czerarno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.280, MT / 1704/51 / A, NN.281, MT / 1676/97 / A, I.44, MT / 1805/18 / A); 28-31 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. I: 32-34, II: 66); 32 – Czerarno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN. 294, MT/1676/71/A); 33 – Drohiczyn, Polska (za: Bolsunovskij 1894, tabl. II: 61); 34 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. I: 40); 35 – Czerarno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.182, MT/1676/128/A); 36 – Drohiczyn, Polska (za: Bolsunovskij 1894, tabl. XI: 481); 37 – Czerarno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr III.61, MT/1331/2/A); 38 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. II: 60). Grafika komputerowa S. Boczarowa i N. Wojcieszczuk

Fig. 3. Hohlpfennigs and small lead seals with representations of cross with four spots and different symbols, 13th century: 1-4 – Wielen hoard, Poland; 5-6 – Drohiczyn, Poland; 7-8 – Czerarno, Poland; 9-10 – Wielen hoard, Poland; 11– Czerarno, Poland; 12 – Drohiczyn, Poland; 13-14 – Wielen hoard, Poland; 15-18 – Czerarno, Poland; 19-20 – Wielen hoard, Poland; 21 – Czerarno, Poland; 22-24 – Wielen hoard, Poland; 25-27 – Czerarno, Poland; 28-31 – Wielen hoard, Poland; 32 – Czerarno, Poland; 33 – Drohiczyn, Poland; 34 – Wielen hoard, Poland; 35 – Czerarno, Poland; 36 – Drohiczyn, Poland; 37 – Czerarno, Poland; 38 – Wielen hoard, Poland. Computer graphic design by S. Bocharova & N. Voytseschuk

Niektóre znaki i symbole są także reprezentowane zarówno na brakteatach, jak i na plombach (ryc. 3). Dotyczy to znaku w formie równoramiennej krzyża z punktami w polach między ramionami krzyża (ryc. 3, 1-4; zob. np. Beyer 1876, tabl. I, 11, 12, 14-16). Znak ten wywodzi się z przedstawienia na denarach krzyżowych i nie odnosi się on wyłącznie do monet pochodzących z terenów Prus, ale również do polskich brakteatów – monety z 2. połowy – końca XIII wieku (Paszkievicz 2009a, s. 20, 102, 329, ryc. 1: e, tabl. XII; por. Solecki 2018, s. 555, 556, ryc. 1, 2). Występuje również na plombach z Drohiczyzna (ryc. 3, 5-6; Bolsunovskij 1894, tabl. I: 14; III: 92, 93 [?], 96 [?], 97 [?]; IV: 132-134, 142, 151; IX: 383, 394) i Czerarna (ryc. 3, 7-8; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr I.11, II.30, 35, NN.81-83, 85, 594; por. Lihačev 1930, s. 75, ryc. 54).

Przedstawienie strzały kojarzone już przez N. Lichaczowa z „pierwotnymi znakami heraldyki polskiej” (Lihačev 1930, s. 80) jest też obecne na polskich brakteatach. Symbol ten jednak praktycznie nie widnieje na monetach ze skarbu

wieleńskiego, a znane stamtąd odmiany strzał mają albo przekrzyżowanie, albo poprzeczkę zakończoną figurami półokrągłymi (ryc. 3, 9-10; Beyer 1876, tabl. II: 43, 44). Wydaje się, że dotychczasowe próby przypisania monety ze strzałą emisji miasta Strzałowa (niem. Stralsund) (E. Kopicki 1995a, s. 213; 1995b, s. 254) nie znajdują uznania w środowisku naukowym (W. Kopicki 1997, s. 62, tabl. VII). Pochodzenie symbolu pozostaje niejasne. Przedstawienie strzały, czasem na podstawie, wystąpiło na plombach z Czerмна nie mniej niż 35 razy (ryc. 3, 11; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr I.39-43, II.100-109, III.53-58, NN.88, 105, 106, 252-264), na plombach z Drohiczyна wydaje się mniej częste (ryc. 3, 12; Bolsunovskij 1894, tabl. III: 113; XI: 482 [?]; XVII: 826).

Do systemu znaków i symboli Europy Zachodniej należy również przypisać przedstawienie w formie zamkniętej w kole łacińskiej litery „Y” z trzema punktami między ramionami, które występuje na polskich brakteatach (ryc. 3, 13-14; Beyer 1876, tabl. I: 1, 2)¹³. Nie znamy żadnych hipotez dotyczących jego pochodzenia. Takiego znaku nie udało się jednoznacznie zidentyfikować wśród plomb korpusu K. Bołsunowskiego, jednak jest on spotykany na plombach z Czerмна (ryc. 3, 15-18; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.114, NN.516, 529¹⁴; por. plomba nieznanego pochodzenia, Anohin 2012, tabl. IV: 40; zob. też plomba z Piotrówki na terenie Radomia – Trzeciecki, Auch i Stańczuk 2020, tabl. 116: 2; ryc. 6, 11).

Figury łączące półksiężyc i gwiazdę lub półksiężyc i punkt czy kulkę to ogólnie znane symbole Słońca i Księżycy, o prastarej metryce i szerokim zasięgu (zob. np. Uspenskij 2006). W numizmatyce polskiej XIII wieku kojarzone one bywają z brakteatami z Wielkopolski lub Małopolski, z emisjami księcia Henryka III Głogowskiego (zm. 1309) lub z prywatną monetą Leliwitów, którzy już w XIII wieku posługiwali się podobną symboliką (W. Kopicki 1997, s. 35, 44, 55, 56, 104; por. E. Kopicki 1995a, s. 250; 1995b, s. 305). Figura ta występuje na brakteatach (ryc. 3, 19-20; Beyer 1876, tabl. II: 36, 37) i na plombach z Czerмна (ryc. 3, 21; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.33), na których przedstawienie to określone jako półksiężyc jest dość częste, czasem towarzyszy mu cyryliczna litera „Д” na odwrocie (Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr I.46, II.33, NN.254, 290-292).

Stosunkowo rzadki symbol przypominający koło ze szprychami jest znany zarówno z brakteatów piastowskich (ryc. 3, 22-24; Beyer 1876, tabl. I: 34, 35, II: 59; por. W. Kopicki 1997, s. 58), jak i z plomb z Czerмна (ryc. 3, 25-26; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.280, 281). Semantycznie symbol ten można koja-

¹³ Por. egzemplarz z przedstawieniem określonym jako „krzyż łotrowski, w każdym kącie kulka”, emitent nieokreślony; zob. <https://brakteaty.archeo.uni.wroc.pl/pl/Brakteaty/A-J-00166?language=pl> (dostęp: 27.09.2021).

¹⁴ W publikacji katalogu plomb z Czerмна znak ten został błędnie zinterpretowany jako cyryliczna litera „Й”.

rzyć z przedstawieniem rozety, która występuje zarówno w Drohiczynie (Bolsunovskij 1894, tabl. II: 88, III: 117, IV: 146, XII: 530), Czermnie (ryc. 3, 27; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr I.44), jak i na brakteatach polskich (ryc. 3, 28-30; Beyer 1876, tabl. I: 32-34; por. W. Kopicki 1997, s. 57; Garbaczewski 2007, s. 80-83).

Jeszcze nie tak dawno badacze uważali, że rozeta na pieczęciach Rusi jest zjawiskiem typowym właśnie dla Europy Wschodniej i wiąże się z tamtejszym kultem solarnym (Gordienko 1989, s. 235; por. Ânin i Gajdukov 1998, s. 19). Tymczasem w X-XI wieku rozety o różnych kształtach były powszechne na pieczęciach bizantyńskich (Laurent 1965, nr 1797; Nesbitt i Oikonomidès [red.] 1996, s. 77, 163, nr 40.9, 86.61; McGeer, Nesbitt i Oikonomidès [red.] 2001, s. 96, nr 32.33). Stąd zostały przejęte do symboliki stosowanej w sfragistyce Europy Wschodniej. Ogólnochrześcijańska symbolika rozety obecnej na pieczęciach ruskich od XI wieku nie pozwala na jednoznaczne skojarzenie takich wyobrażeń z zachodnim lub wschodnim systemem znaków. Atrybucja plomb z rozetami może zależeć zatem od symbolu na odwrocie.

Motyw roślinny, w tym palmy, który czasem można pomylić z rozetą, znany jest z plomb z Drohiczyna (ryc. 4, 7-12; Bolsunovskij 1894, tabl. V: 168-172, XIX: 898) i Czermna (ryc. 4, 13-15; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.80, NN.197-200)¹⁵. Pewne analogie do tego symbolu można znaleźć w sztuce bizantyńskiej XI-XII wieku, w której palmy jako znaki apotropaiczne często zdobiły tkaniny i szaty, niekiedy nanoszono je na pieczęcie (Dawson i Sumner 2015, s. 69, 71, fig. 51: 3; por. Nesbitt 2003) (ryc. 4, 16). Jednak motywy roślinne, w tym przypominające drzewo, są dobrze znane także z polskich brakteatów od czasów Mieszka Starego do ostatniej ćwierci XIII wieku (ryc. 4, 1-6; por. Beyer 1876, tabl. III: 81-85, 88; W. Kopicki 1997, s. 43, 61; Garbaczewski 2007, s. 309, 315-316, ryc. 606) oraz w zachodnioeuropejskiej sfragistyce (ryc. 4, 17) (Lihačev 1930, s. 43-44, ryc. 47). Zasadniczo symbole zachodnioeuropejskie z motywem roślinnym podlegają mniejszym zmianom niż w sztuce bizantyńskiej. W końcu XI i w XII wieku występuje w Bizancjum co najmniej osiem różnych typów przedstawień palmy (ryc. 4, 16).

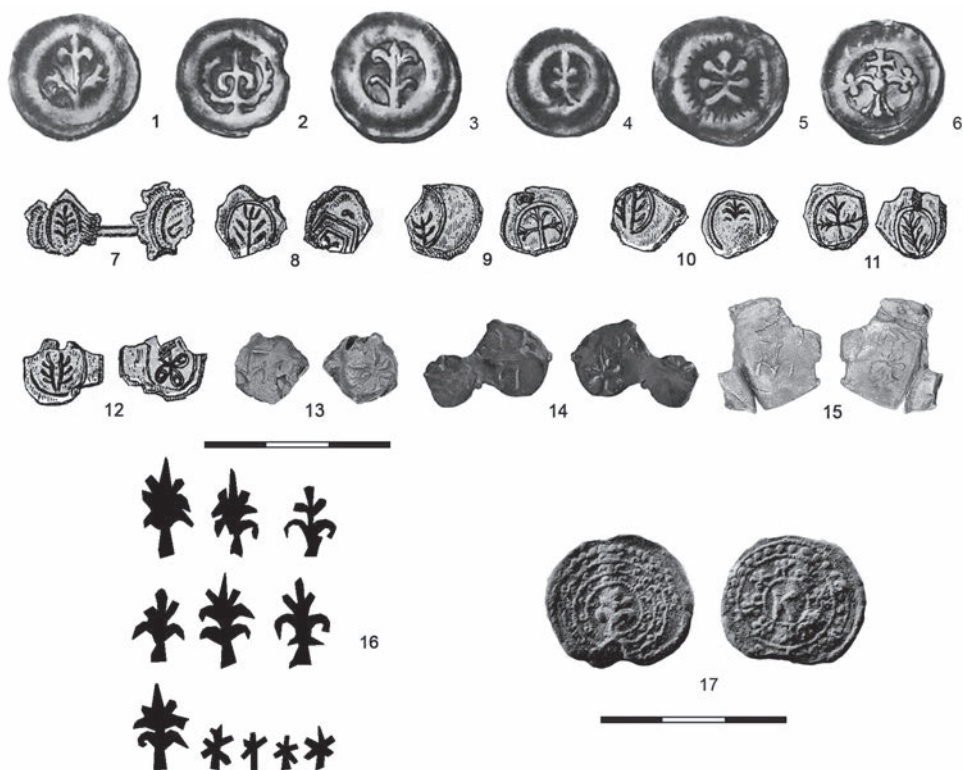
Wróćmy do znaków i figur. Figura w formie trzech punktów lub trójpłatkowej rozety występuje na brakteatach (ryc. 3, 31; Beyer 1876, tabl. II: 66; por. W. Kopicki 1997, s. 57) i na plombach z Czermna (ryc. 3, 32; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.294-298). „Guziczkowe” brakteaty z przedstawieniami o podobnym znaczeniu bywają wiązane ze Śląskiem. W sztuce romańskiej mógł to być symbol Trójcy Świętej (zob. Lapišin i Biserova 2018; por. też uwagi na temat „kręgów światłości” na brakteacie ratajskim jako odzwierciedlenie symboliki teologicznej w Garbaczewski 2019; zob. też. Andrałojć i Andrałojć 2021).

¹⁵ Roślinny motyw na plombach z Czermna zidentyfikowała mgr Iwona Florkiewicz podczas prac nad katalogiem.

Symbole reprezentowane przez figury w kształcie „t” i „f” występują na ruskich pieczęciach i zawieszkach heraldycznych już w XI wieku. Czasami interpretuje się je jako przekreśloną literę „zelo”, a nawet jako znak książęcy (Sorokin 2017; Beleckij 2019, s. 116, 118). Na plombach i brakteatach symbole te są rzadkie (ryc. 3, 33-35; Bolsunovskij 1894, tabl. II: 61; XII: 960; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.183; Beyer 1876, tabl. I: 40), ale są porównywalne ze znakiem „krzywaśń czyli krzywy kij (*curvatura*)” (zob. Piekosiński 1899c, s. 46, ryc. 44, 45), szeroko reprezentowanym w polskiej symbolice. Równie trudno jest przypisać jakiegokolwiek konkretnemu systemowi znaków triskelion znany z plomb z Drohiczyzna (ryc. 3, 36; Avenarius 1890, tabl. III: 42; Bolsunovskij 1894, tabl. XI: 481, 482, 492) i Czermna (ryc. 3, 37; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr III.31, NN.179 [?], 282, 283).

Interesujące jest porównanie różnych typów wyobrażeń lilii występujących na plombach i brakteatach (ryc. 5, 1-8; Beyer 1876, tabl. II: 69-75; VI, 211; Milejski, Sroka i Wawrzczak 2017b, s. 261, ryc. 5: j; por. Garbaczewski 2007, s. 55-56). Na znaleziskach z Drohiczyzna ich przedstawienia, sądząc po rysunkach, są bardzo schematyczne (ryc. 5, 9-11; Bolsunovskij 1894, tabl. IV: 159, 160, 164). Znane są też z Czermna, skąd pochodzą dwie plomby z ich schematycznymi, stylizowanymi wyobrażeniami (ryc. 5, 17; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.110). Lilie są także znane z plomb, które według szeregu cech ikonograficznych i morfologicznych są pochodzenia zachodnioeuropejskiego (ryc. 5, 12-16, 18, 19; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.32, NN.76-79). Wczesne datowanie plomb i brakteatów z przedstawieniami lilii (na XIII wiek) zdecydowanie wskazuje, że rozpowszechnienie tego symbolu w Polsce nie wiązało się z panowaniem Ludwika Węgierskiego, przedstawiciela dynastii adegawieńskiej (1370-1380). Możliwe jest też przypisywanie brakteatów z lilią książętom wschodniopomorskim już od roku 1230, ze względu na ich podobieństwa do pieczęci tych książąt (E. Kopicki 1995a, s. 32; 1995b, s. 12; por. W. Kopicki 1997, s. 60), zwłaszcza że „bałtycka droga” rozprzestrzeniania się tej symboliki w Europie Środkowo-Wschodniej jest dość prawdopodobna. Dodajmy, że „kwiat lilii” lub motyw roślinny prawdopodobnie znajduje się na tarczy władcy wyobrażonej na pieczęci księcia mazowieckiego Siemowita I pochodzącej z lat 1255-1262 (S.K. Kuczyński 1970, s. 201, 203, ryc. 10).

Warto zwrócić uwagę na serię co najmniej dziewięciu plomb pochodzących z Czermna ze schematycznym wyobrażeniem lilii i świętego z włócznią (ryc. 5, 20-28; Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr I.2, NN.5-11, III.7 [?]). Kombinacja przedstawień na plombach i pieczęciach, w której na jednej stronie znajduje się święty, a na drugiej figura lub znak Rurykowiczów, jest charakterystyczna dla Rusi. Jednak symbol lilii tam się nie pojawia. Wydaje się zatem, że mamy do czynienia z wpływem polskiego systemu znaków i symboli na insygnia władzy książąt z dynastii Rurykowiczów lub przedstawicieli ich administracji. Transfer kulturowy mógł odbywać się i w drugą stronę, np. na brakteatach występuje sym-

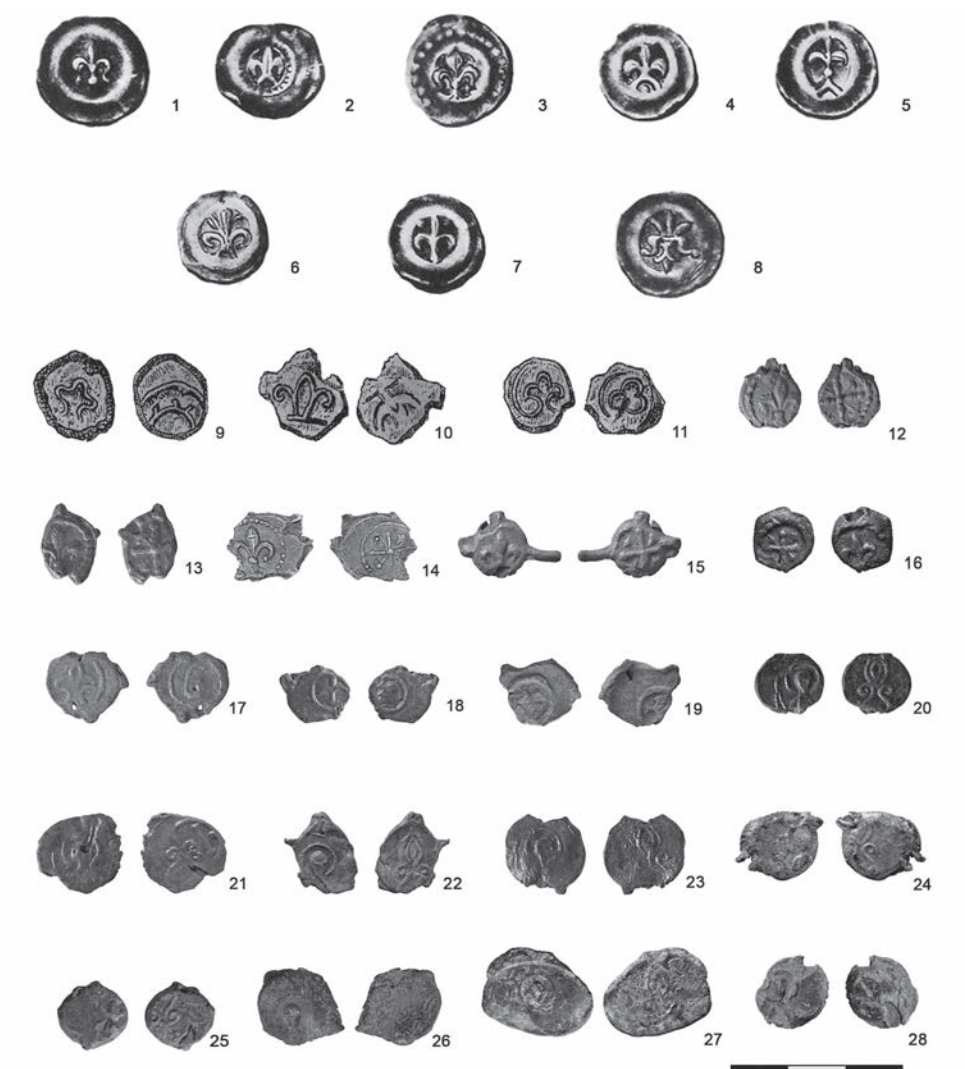
Ryc. 4. Przedstawienie motywu roślinnego na brakteatach „guzickowych”, plombach i tkaninach bizantyjskich, XII-XIV w.: 1-6 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. III: 81-85, 88); 7-12 – Drohiczyn, Polska (za: Bolsunovskij 1894, tabl. XIX: 898, V: 168-172); 13-15 – Czeremno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr NN.200, 197, 198, MT/1912/226/A, MT/1676/13/A, MT/1912/260/A); 16 – na szacie cesarza bizantyjskiego Aleksego I Komnena (miniatura w iluminowanym manuskrypcie; za: Biblioteca Apostolica Vaticana, gr. 666, f.2r); 17 – pieczęć ze zbiorów N. Lichaczowa (za: Lihačev 1930, ryc. 47).

Grafika komputerowa S. Boczarowa i N. Wojcieszczuk.

Fig. 4. Representations of a vegetative motif on Hohlpfennigs, small lead seals, lead seals and Byzantine textiles, 12th-14th century: 1-6 – Wielen hoard, Poland; 7-12 – Drohiczyn, Poland; 13-15 – Czeremno, Poland; 16 – vestments of the Byzantine emperor Alexios I Komnenos at a miniature illustration of 12th century illuminated manuscript; 17 – lead seal from N. Likhachev's collection. Computer graphic design by S. Bocharova & N. Voytseshchuk

bol bardzo zbliżony do kwitnącego krzyża (ryc. 3, 38; Beyer 1876, tabl. II: 60), niezwykle rozpowszechniony na plombach i pieczęciach ruskich.

Podsumowując, na plombach z Drohiczyzna i Czeremna z pewnością znajdują się przedstawienia typowe dla piastowskiej symboliki władzy i polskiego mennisctwa. Pozostaje jednak pytanie: czy nie jest to konsekwencja wyłącznie transferu kultu-

Ryc. 5. Brakteaty „guziczkowe” i plomby z przedstawieniami lilii heraldycznej, XIII w.: 1-7 – skarb z Wielenia, Polska (za: Beyer 1876, tabl. II: 69-75; VI: 211); 8 – Polska (za: Milejski, Sroka i Wawrzczak 2017b, ryc. 5:j); 9-11 – Drohiczyn, Polska (za: Bolsunovskij 1894, tabl. IV: 159, 160, 164); 12-28 – Czermno, Polska (za: Florkiewicz, Jusupović i Musin 2020, nr II.32, MT/1468/3/A, NN.76-79, MT/1676/20/A, CZ/4/15, MN/1921/17/A, MT/1676/31/A, II.110, MT/1370/1/A, NN.265-266, MT/1676/37/A, Cz/44/15, I.2, MT/1734/1/A NN.5-11, MT/1676/36/A, MT/1676/26/A, MT/1912/17/A, MT/1912/15/A, MT/1912/68/A, Cz/37/15; Cz/45/15). Grafika komputerowa S. Boczarowa i N. Wojcieszczuk

Fig. 5. Hohlpfennigs and small lead seals with representations of fleur-de-lys, 13th century: 1-7 – Wielień hoard, Poland; 8 – Poland; 9-11 – Drohiczyn, Poland; 12-28 – Czermno, Poland. Computer graphic design by S. Bocharova & N. Voytseshchuk

Ryc. 6. Polskie plomby ołowiane znalezione na ziemi mazowieckiej i sandomierskiej, XIII w.: 1 – Nasielsk (za: Błoński i Bogucki 2019, ryc. 2:1); 2, 7, 12 – Płock (za: Trzeciecki 2019, ryc. 2:2, 2:6, 2:4); 3-6, 8-10 – Pułtusk (za: Jakubowska 2019, ryc. 3:6, 4:3, 4:4, 3:1, 3:7, 5:1, 5:4); 11 – Piotrówka (Radom) (za: Trzeciecki, Auch i Stańczuk 2020, tabl. 116:2). Grafika komputerowa N. Wojcieszczuk.

Fig. 6. Polish small lead seals from the territory of the Masovian and Sandomirian Lands, 13th century: 1 – Nasielsk; 2, 7, 12 – Płock; 3-6, 8-10 – Pułtusk; 11 – Piotrówka (Radom). Computer graphic design by N. Voytseshchuk

rowego, polskich wpływów na system znaków identyfikacyjnych, a co za tym idzie wzornictwo pieczęci ołowianych w Rusi, jak mogło to mieć miejsce we wspomnianym przypadku plomb z wyobrażeniem lilii i świętego?

Aby odpowiedzieć na to pytanie, zajmijmy się plombami znalezionymi na Mazowszu (ryc. 6). Na znanych obecnie plombach (zob. Florek i Stempin 2015; Błoński 2018, s. 118-121, ryc. 117; Błoński i Bogucki 2019; Trzeciecki 2019; Affelski i Bogucki 2019; Trzeciecki, Auch i Stańczuk 2020, s. 234-235, tab. 116: 2; Jakubowska 2018; 2019) znajdują się przedstawienia ornitomorficzne, w tym głowa orła, który trzyma w dziobie nieokreślony przedmiot podłużny, co może wskazywać na datowanie tych przedstawień na koniec XIII – początek XIV wieku (ryc. 6, 1-6), wizerunki ludzkiej głowy i ręki (ryc. 6, 7-8), „węzeł Salomona” – właściwie

nieznany na Rusi (ryc. 6, 9-10) – oraz wyobrażenia rozety, strzały, krzyże z czterema punktami w polach między ramionami, figury w formie łacińskiej litery „Y” z trzema punktami między ramionami (ryc. 6, 11) oraz inne litery alfabetu łacińskiego, a w szczególności litera „R” (ryc. 6, 12; por. Beyer 1876, tabl. II: 64). Niektóre z tych symboli na pewno występują też na plombach z Drohiczyna (por. Bolsunovskij 1894, tabl. I: 24).

Dodać należy, że wśród omówionych znalezisk, w szczególności na plombach z Gruduska, wystąpiły okazy z wyobrażeniem ujętej z profilu głowy mężczyzny z brodą w kapeluszu (Pastuszka 2011). Chociaż na plombach z Drohiczyna występują wizerunki męskich głów, w tym z profilu, trudno na podstawie rysunków K. Bołsunowskiego określić, czy jest na nich nakrycie głowy, a jeśli tak, to jaki był jego wzór (por. np. Bolsunovskij 1894, tabl. V: 199, 201). Jednak obraz na plombie z Gruduska jest łatwy do identyfikacji. To typowy średniowieczny wizerunek Żyda, znany z brakteatów władców z dynastii piastowskiej, jako że przedstawiciele tej społeczności często kierowali mennicami książęcymi (zob. Gumowski 1975, s. 72, 100; Haczewska i Paszkiewicz 2004, s. 111, tabl. I: 8; Garbaczewski 2007, s. 324-328, ryc. 638, 639, 641; Milejski, Sroka i Wawrzczak 2017b, s. 259, ryc. 4; dyskusja zob. Paszkiewicz 2000; Gorlińska 2015).

Ponadto zauważamy, że pomimo zbieżnego wyglądu i podobieństwa technologicznego plomby z Mazowsza różnią się od swoich wschodnioeuropejskich odpowiedników nie tylko przedstawieniami, ale także parametrami metrologicznymi. Ich wymiary (od 10 do 22 mm), grubość (od 1,00 do 5,74 mm) i waga (od 1,5 g i więcej), czasami przewyższają rozmiary plomb „typu drohiczynskiego” (por. Beleckij 2017).

Przedstawienia na plombach ołowianych znalezionych na ziemiach będących we władaniu Piastów w zupełności odpowiadają znakom znanym z piastowskich monet i plomb z Drohiczyna i Czerwna, zupełnie ich brak zaś na plombach z tej części Europy Wschodniej, która znajdowała się stale pod kontrolą Rurykowiczów. Naszym zdaniem, w tej sytuacji zabytki pochodzące z Mazowsza i część znalezisk z Drohiczyna i Czerwna należy uznać za plomby administracji piastowskiej, przede wszystkim o charakterze handlowym, celnym czy fiskalnym. Jest też oczywiste, że zjawisko polskich plomb jest genetycznie powiązane ze wschodnioeuropejskimi plombami „typu drohiczynskiego”, gdyż takich ołowianych znaków poświadczających z tego okresu nie znaleziono dotąd ani w Europie Środkowej, ani Zachodniej. Dość wysoki poziom rozwoju polskiej gospodarki monetarnej tego czasu wskazuje, że nie mogły wiązać się one wyłącznie z akceptacją pieniądza skórzanego, nawet mimo reliktoowego użytkowania w Polsce płacideł futrzanych (Adamczyk 2004, s. 182-184). Stosowanie tych płacideł na Mazowszu – obok monet – mogło mieć charakter ograniczony¹⁶.

¹⁶ Reliktowe użytkowanie płacideł futrzanych w Polsce XIII wieku nie ulega wątpliwości. Jednak używane wówczas terminy wydają się nam archaiczne (*cunae*, *marca cunarum*, *pelles de capitibus*

Naszym zdaniem, uderzające podobieństwo zastosowanych systemów znaków i symboli obserwowanych w przypadku części plomb ołowianych z Drohiczyzna i Czeremna oraz niektórych grup brakteatów „guziczkowych” z Polski, wskazuje, że mogły funkcjonować one w tym samym lub zbliżonym czasie. A to pośrednio wyznacza zarówno czas powszechnego używania plomb przez władców Polski, jak i być może ich pojawienia się. Okres ten prawdopodobnie wyznacza czas pozostawania w obiegu brakteatów „guziczkowych”: lata 1220-1230 / połowa XIII – 1. połowa XIV wieku.

Innym chronologicznym wskaźnikiem pojawienia się plomb może być porównanie realistycznych przedstawień na brakteatach ze schematycznymi obrazami na plombach. Różnica ta powinna wskazywać na prymat brakteatów w stosunku do polskich plomb, przede wszystkim chronologiczny. To znaki i symbole związane z brakteatami służyły jako wzór przedstawień na plombach, a nie odwrotnie. Rytownicy matryc plomb nie byli w stanie oddać niektórych znaków i figur w sposób artystyczny. Rzemieślnicy nawykli do wykonywania jednostronnych matryc do bicia monet lekkich mieli trudności z wykonaniem szczypiec lub pary matryc do odcisków w ołowiu. Być może początkowo otrzymali polecenie wykonania tylko dobrze rozpoznawalnych przedstawień bez dbałości o ich walory estetyczne.

Powyższe wnioski wydają się niezwykle ważne dla badań nad średniowiecznymi plombami. Z jednej strony pozwalają na wstępne ustalenie okresu wpływu wschodnioeuropejskiej praktyki plombowania na polski system handlowy i podatkowy, rozpoczynającego się nie później niż do połowy XIII wieku. Z drugiej strony, umożliwiają stwierdzenie, że zapożyczając samą formę plomb i sposób plombowania przedmiotów lub towarów praktykowany na Rusi, polscy władcy zastosowali na nich język symboli i znaków znany ich własnym poddanym.

asperiolinis; Adamczyk 2004, s. 182-183). Nie można sądzić, że formy pieniądza kunnego we wschodnich dzielnicach Polski były takie same jak w regionie halicko-włodzimierskim. W tym okresie istnieje tam aktywny obieg sztabek srebrnych oraz monet bułgarskich i postbizantyjskich – łacińskich i trapezunckich (Guruleva, Musin i Ostapük 2017). Stosowanie dawnego systemu płatniczego przede wszystkim na Mazowszu mogło być podyktowane handlem wymiennym prowadzonym z Litwą. Niewielkie rozmiary produkcji menniczej, niska jakość denarów, niewielka liczba znalezisk monet na Mazowszu, a także ilość sztabków kostnych zwierząt futerkowych, występujących w niektórych osadach (zob. Baroń 2006, s. 406), nie może służyć jako bezpośrednie wskazanie istnienia obiegu bezmonetarnego. W Polsce tego czasu istniał aktywny obieg monetarny. Ponadto znany nam zbiór ponad 30 000 plomb (Gaydukov 2019, s. 190, 196) jest znacznie wyższy, niż powinno to wynikać ze skali obrotu płacidlami futrzanymi i skórzanymi, które mogły być stosowane w obiegu bezmonetarnym w średniowiecznej Europie Wschodniej. Z tego względu – w mojej opinii – nie należy łączyć omawianej kategorii zabytków wyłącznie z pieniądzem futrzanym i skórzanym. Analiza terminologii związanej z jednostkami monetarnymi i futrami w Europie Wschodniej w XIII-XV wieku także wskazuje, że w tym czasie futra z pewnością mogły być używane do płacenia podatków i danin, nie jako pieniądze, ale jako przedmioty wartościowe (Musin 2019; Musin 2020b, s. 124-125; zob. też współczesną dyskusję „metalistów” i „mehowistów” w Rosji – Stefanovič 2017; Kulešov 2017). Wszystko świadczy o ograniczonym charakterze obiegu pieniądza futrzanego i skórzanego w Polsce i na Rusi, dla którego znana liczba plomb wydaje się zbyt duża.

Obserwacje te ukazują ponadto priorytet funkcji handlowych i fiskalnych plomb nad ich funkcją „monetarną”, związaną z pieczętowaniem wiązki określonej liczby skórek kun, celem potwierdzenia ich wartości pieniężnej, na co wskazywał al-Gharnāṭī. W Polsce średniowiecznej obieg bezmonetarny w gospodarce nie był tak długi i powszechny jak na Rusi. Plomby w Europie Wschodniej i w Polsce mogły być oczywiście używane w celu zatwierdzania pieniężnych ekwiwalentów futrzanych i skórzanych, ale ta funkcja nie mogła być główna i wszechobecna. Podobnie jak w przypadku towarów, plomby na wiązках skór wskazywały przede wszystkim na ich jakość i wartość ekonomiczną. Pieniądz był zawsze jedynie swoistego rodzaju towarem. Naszym zdaniem, plomby pełniły przede wszystkim funkcje plomb handlowych, celnych i fiskalnych.

Ikonografia porównawcza daje nam jednak tylko ogólne uzasadnienie okresu funkcjonowania polskich plomb. Dla wyjaśnienia momentu ich pojawienia się na ziemiach Piastów warto odwołać się do datowania plomb z polskich stanowisk. O plombach z Gruduska i Makowa Mazowieckiego nie można powiedzieć nic konkretnego, gdyż znaleziska nie zostały opublikowane, a raporty wykopaliskowe nie są dostępne. Plomby z Radomia i Sandomierza pochodzą z warstw przemieszanych, w których znaczna liczba materiałów wczesno- i późnośredniowiecznych zalegała na wtórnym złożu (Trzeciński, Auch i Stańczuk 2020, s. 220-221 [warstwa nr 1/2012]) lub na hałdach z dawniejszych wykopalisk. Datowanie znanych z publikacji plomb z Nasielska i Poniat Wielkich, pochodzących z badań archeologicznych, opiera się bądź na ogólnej chronologii osad i szczególnych cechach kultury materialnej, co zdaniem badaczy mogło być związane ze stosowaniem plomb (XIII wiek) (Błoński i Bogucki 2019, s. 1029, 1033), bądź na ogólnie przyjętej do niedawna chronologii plomb „typu drohiczyńskiego” na terytorium Rusi (XII-XIII w.) (Affelski i Bogucki 2019, s. 1041, 1043). Dane te nie pozwalają nam na doprecyzowanie czasu pojawienia się praktyki plombowania na ziemiach piastowskich.

W kilku przypadkach dla interesujących nas plomb z Mazowsza proponuje się jednak ich wcześniejsze datowanie niż pojawienie się brakteatów „guzickowych”. Plomby znalezione na Starym Mieście w Pułtusk w 1985 roku autor publikacji odnosi do XII wieku (Pela 2000, s. 11-34, ryc. 25), jednak nie podaje podstaw takiego datowania. Z treści publikacji można wnioskować, że opiera się ono na ogólnej wiedzy na temat historii tej części miasta, a nie na dokładnej analizie stratygrafii wykopu i analizie tak zwanych wskaźników chronologicznych.

Powyższe plomby różnią się ikonograficznie od okazów znalezionych w stanowisku Pułtusk-Fontanna, które zasadniczo są datowane na wiek XIII (Jakubowska 2019, s. 1061, 1065). Dodać należy, że niektóre egzemplarze ze Starego Miasta znajdują dokładne analogie wśród plomb z Drohiczyzna. Znajdujące się na nich przedstawienia można interpretować jako naśladownictwo pieczęci ruskich z XII wieku, z wizerunkiem świętego w całej postaci i trójzębem Rurykowiczów z krzyżem na zębie środkowym. To sugeruje, że te plomby mogą pochodzić z Europy Wschodniej. W każdym razie prezentowane obecnie w literaturze datowanie plomb znale-

zionych w Pułtusk w 1985 roku wymaga poważnej weryfikacji na podstawie dokumentacji terenowej i ponownego ustalenia chronologii warstw. Datowania archeologiczne okazów z Pułtuska dotychczas opublikowane nie powinny być brane pod uwagę przy ustalaniu czasu pojawienia się polskich plomb ołowianych.

Z kolei w przypadku dwóch plomb płockich wydaje się, że proponowane w publikacjach stosunkowo dokładne datowanie jest sprzeczne z naszą hipotezą o związku chronologicznym między pojawieniem się piastowskich plomb oraz brakteatów „guziczkowych”. Są to znaleziska pochodzące z wykopalisk na placu Narutowicza, wokół którego udokumentowano ślady intensywnego osadnictwa z XI-XIII wieku – tzw. drugie podgrodzie (Gołembnik 2011; Trzeciecki 2015, s. 155-156, 159; Trzeciecki 2017, s. 226-227). Jedna z plomb (stan. PSM 49, badania 1994 r., obiekt nr 18, warstwa nr 607; Aw.: przedstawienie ptaka o długiej szyi, z dziobem zwróconym w prawo, w obwódce liniowej, Rew.: schematyczne przedstawienie ptaka z rozłożonymi skrzydłami, w obwódce liniowej) pochodzi z warstwy użytkowej budynku drewnianego, datowanego na 2. połowę XII wieku. Druga (stan. PSM2 53, badania 1995 roku, obiekt nr 57, warstwa nr 191; Aw.: litera „A” w obwódce liniowej, Rew.: słabo czytelne przedstawienie dłoni [?] w obwódce liniowej), z podobnego kontekstu, datowana jest na początek XIII wieku. Chronologia kilku pozostałych egzemplarzy nie wykracza poza 2. połowę XIII – połowę XIV wieku (Trzeciecki 2019, s. 1051-1052, 1053-1054). Konsultacja z autorem publikacji dr. Maciejem Trzecieckim, któremu należy wyrazić szczerą wdzięczność, pozwoliła na wyjaśnienie, że najwcześniejsze obiekty i warstwy z plombami powinny być datowane nieco szerzej, na okres między połową XII a połową XIII wieku (obiekt nr 18) oraz na 1. połowę XIII wieku (obiekt nr 57).

Doświadczenia archeologii miast średniowiecznych dowodzą, że nie można mechanicznie przenieść datowania obiektu na wszystkie wstępnie związane z nim znaleziska. Datowanie to wskazuje jedynie czas zdeponowania czy archeologizacji tych przedmiotów lub *terminus ante quem*, chociaż nie można wykluczyć, że starsze lub młodsze artefakty mogły dostać się do obiektu w wyniku procesu formowania się warstw kulturowych. Potwierdzają to między innymi badania w Nowogrodzie Wielkim, gdzie odkryto solidną stratygraficzną sekwencję warstw o chronologii ustalonej dzięki wiarygodnym dendrodatom (zob. Musin 2014, s. 368-369; Petrov 2017). W odniesieniu do Płocka istotne jest to, że oba interesujące nas obiekty osady przedlokacyjnej na tak zwanym drugim podgrodziu w Płocku przykrywała niwelacyjna warstwa piasku, na której powstała młodsza zabudowa. Warstwa ta i zmiana zagospodarowania przestrzennego są zdecydowanie związane z pierwszą lokacją miasta w 1237 roku. Mimo że rozmieszczenie miasta mogło nastąpić po wydaniu przywileju lokacyjnego, dwa obiekty sprzed lokacji, a także odkryte w nich plomby, mogą być datowane najpóźniej na okres do około połowy XIII wieku. Dodajmy, że datowanie archeologiczne tych plomb w żaden sposób nie wyklucza, a raczej sugeruje doprecyzowanie ich chronologii na podstawie porównawczej analizy stylistycznej plomb i brakteatów.

Dotychczasowa chronologia plomb z Mazowsza nie przeczy naszej hipotezie o synchroniczności pojawiania się i masowego rozprzestrzenienia się brakteatów „guziczkowych” i ołowianych plomb piastowskich w połowie XIII wieku. Nie można jednak wykluczyć, że pierwsze próby wprowadzenia plomb w Polsce mogły mieć miejsce wcześniej. Z monet piastowskich z końca XII i przełomu XII i XIII wieku znane są niektóre symbole stwierdzone na plombach (np. ptak z odwróconą głową, *manus Dei*; Garbaczewski 2007, s. 195, 280-281), co teoretycznie pozwala szukać inspiracji dla tych ostatnich już w tym okresie. Naszym zdaniem jednak, masowe pojawienie się plomb z konkretnymi symbolami jest zsynchronizowane z masowym rozprzestrzenieniem brakteatów. Być może przyszłe studia nad chronologią plomb i brakteatów wyjaśnią relację chronologiczną między nimi.

Analiza ikonografii i chronologii plomb z Polski sugeruje, że synchroniczność pojawiania się i obiegu plomb ołowianych oraz brakteatów „guziczkowych” w okresie od około połowy XIII do 1. połowy XIV wieku miała związek z decentralizacją emisji monet, systemem *renovatio monetae* oraz z pojawieniem się regionalnych systemów fiskalnych i celnych jako prób przetrwania kryzysu gospodarczego (por. Paszkiewicz 2004). Najwyraźniej w XIII wieku książęta piastowscy posłużyli się dodatkowymi możliwościami do gospodarczego wykorzystania społeczności lokalnych i kontroli więzi międzyregionalnych zarówno na ziemiach polskich, jak i na granicy ze wschodnimi sąsiadami. Nowe metody organizowania relacji towar–pieniądz doprowadziły nie tylko do pojawienia się nowego rodzaju brakteatów naśladujących wzorce zachodnioeuropejskie, ale także do wprowadzenia ołowianych plomb, naśladujących praktykę wschodnioeuropejskich Rurykowiczów.

Przedstawione obserwacje skłaniają nas do przyznania, że plomby odkryte na Mazowszu, a także podobne i zbliżone okazy z Drohiczyzna i Czermna, to plomby polskie, a nie ruskie. A zatem nie wszystkie plomby z Drohiczyzna są plombami „typu drohiczyńskiego”, ponieważ nazwa ta tradycyjnie nawiązuje do wschodnioeuropejskich znaków identyfikacyjnych na ołowiu (por. Trzeciecki, Auch i Stańczuk 2020, s. 234-235; plomby „typu drohiczyńskiego” „charakterystyczne dla kultury materialnej wczesnośredniowiecznej Rusi... w ośrodkach państwa piastowskiego analogiczne plomby występują najczęściej pojedynczo...”). Błędem byłoby jednak nazywać je „plombami typu pułtuskiego” od miejsca, w którym znaleziono najliczniejszy zbiór tych plomb (Jakubowska 2018). Jest bardzo prawdopodobne, że plomby te miały nie tyle charakter regionalny, ile były zjawiskiem ogólnym, związanym, podobnie jak brakteaty „guziczkowe”, z całą dynastią piastowską.

Warto zwrócić uwagę na ciekawą geograficzną prawidłowość. O ile główne skarby i znaleziska brakteatów „guziczkowych” koncentrują się w zachodnich rejonach Polski, o tyle plomby ołowiane, które proponujemy przypisać Piastom, są znane z terenów wschodnich, przede wszystkim z Mazowsza i znad Bugu. Takie rozmieszczenie plomb nie wskazuje jednak na ich regionalny charakter, związany wyłącznie z książętami mazowieckimi. Przymuszczalnie używali ich Piastowie tak-

że w innych księstwach. W archeologii bardzo często spotykamy się z sytuacjami, kiedy jakieś zjawisko ze sfery kultury materialnej jest lepiej uchwytne na peryferiach kulturowych niż w centrach (Musin, Afinogenov i Toropova [red.] 2007). Jest wysoce prawdopodobne, że plomby były stosowane przez większość Piastów w połowie XIII – 1. połowie XIV wieku, jednak używano ich głównie w handlu z Europą Wschodnią. Takie plomby były czymś oczywistym dla administracji Rurykowiczów, podczas gdy w Europie Zachodniej dopiero zaczynały być używane.

Systematyczne badania nad symboliką polskich plomb znajdujących na brzegach Wisły, Narwi, Bugu i Huczwy mogą teoretycznie pozwolić na skorelowanie ich z określonymi układami terytorialno-administracyjnymi i rodami książęcymi w średniowiecznej Polsce. Nie jest to zadanie łatwe, gdyż głównym źródłem naszej wiedzy na temat symboli władzy Piastów w tym okresie są „guziczkowe” brakteaty, w większości przypadków anonimowe (E. Kopicki 1995a, s. 35-38; 1995b, s. 14-20; W. Kopicki 1997, s. 94, 99), natomiast istniejące atrybucje budzą kontrowersje. Poza tym w przypadku prostego rysunku nie zawsze jest jasne, kiedy badacze mają do czynienia z odmianami pochodzącymi z jednej emisji, a kiedy tylko z powtarzalnością motywu¹⁷. W tym okresie lokalne władze do ich wybijania mogły posługiwać się całą gamą symboli, które można znaleźć wśród typów numizmatycznych sąsiednich ziem i miast (zob. różnorodne znaki na brakteatach śląskich, które trudno skojarzyć z konkretnym emitentem: E. Kopicki 1995a, s. 304-303; 1995b, s. 373-397).

Sytuacja nie wydaje się jednak beznadziejna. Jak już wspomniano, różne heraldyczne wizerunki ptaków, przedstawione na plombach z Drohiczyzna, kojarzone są głównie z Piastami śląskimi i wielkopolskimi. Szereg symboli na plombach i brakteatach z XIII wieku można skorelować z herbami niektórych rodów możnowładczych, znanych od XIV wieku (Halecki 1910; W. Kopicki 1997, s. 25-26, 97). Depozyty brakteatów sugerują w wielu przypadkach regionalny charakter pewnych symboli (W. Kopicki 1997, s. 44, 49, 88-89). Jednocześnie równoległe obserwacje symboli na „guziczkowych” brakteatach i ich rozprzestrzenienie z jednej strony, a na polskich plombach na pograniczu polsko-ruskim z drugiej, mogą ujawnić trwałe związki handlowe i kulturowe w średniowieczu i pozwolić uściślić przebieg szlaków handlowych tej epoki.

Koncentracja polskich plomb na Mazowszu i w pobliżu jego granic oraz ich datowanie nie później niż na połowę XIII – 1. połowę XIV wieku pozwalają kojarzyć ich wprowadzenie z działalnością księcia Konrada I Mazowieckiego (1200-1247) i jego syna Siemowita I (1247-1262). Następnie ich stosowanie mogło nabrać charakteru ogólnopolskiego, co sugerują znaki i symbole na plombach.

Symbole władzy używane na plombach przez książąt mazowieckich pozostają wciąż słabo rozpoznane. W historiografii próbowano przypisywać im pewne typy

¹⁷ Zob. <https://archo.uni.wroc.pl/Instytut-Archeologii/Nauka/Projekty-granty/Zakonczone/Paszkie-wicz-Corpus-polskich-brakteatow-guziczkowych-polowa-XIII-pozatek-XV-wieku> (dostęp: 27.09.2021).

brakteatów, ale związane z nimi znaki (E. Kopicki 1995a, s. 32; 1995b, s. 12; W. Kopicki 1997, s. 46) nie znajdują bezpośredniego odzwierciedlenia na pieczęciach tych książąt i innych zabytkach ani na ziemi mazowieckiej, ani na Pobużu¹⁸. Warto jednak zwrócić uwagę na względną zbieżność chronologiczną hipotetycznego czasu powstania polskich plomb ołowianych i pojawienia się pieczęci książąt mazowieckich na początku XIII wieku (S.K. Kuczyński 1970, s. 193). Wśród symboli zdobiących tarcze przedstawionych tam postaci władców rozpoznać można już wspomniany „kwiat lilii” widniejący na pieczęci Siemowita I oraz orła z rozwiniętymi skrzydłami i głową heraldycznie zwróconą w prawo umieszczonego na pieczęci Konrada II z lat 1271-1294 (S.K. Kuczyński 1970, s. 201, 203, 204-205, ryc. 10, 11; 1978). Symbole te, jak wiadomo, znajdują odzwierciedlenie również na plombach.

Wiadomo jednak, że obaj książęta, Konrad i Siemowit, mieli bliskie związki polityczne z władcami ziemi wołyńskiej i halickiej: Konrad był żonaty z Agafią, córką księcia włodzimiersko-przemyskiego Światosława Igorewicza, a jego syn z Predsławą, córką Daniela Romanowicza (Jasiński 2001; Samsonowicz 2008). Niewykluczone, że bliskie kontakty rodzinne i kulturalne tej piastowskiej gałęzi z Rusią stały się bodźcem do zapożyczenia i przysposobienia wschodnioeuropejskiej praktyki stosowania plomb na potrzeby handlowe i fiskalne państwa. Jeśli więc ruska praktyka administracyjnych ołowianych pieczęci używanych przez Rurykowiczów w żaden sposób nie wpłynęła na społeczeństwo polskie epoki Piastów, to pieczętowanie towarów lub innych przedmiotów ołowianymi plombami zdecydowanie miało wpływ na odpowiednie praktyki społeczno-gospodarcze. W wyniku tych wpływów w Polsce w połowie XIII – początku XIV wieku ostatecznie ukształtowała się, za pośrednictwem Rusi, wywodząca się z Bizancjum lokalna wersja tradycji plomb ołowianych.

Do wyjaśnienia pozostaje jeszcze jeden moment w historii średniowiecznych plomb ołowianych na terytorium Pobuża: niesamowita koncentracja plomb w Drohiczynie (nie mniej niż 14 000 egzemplarzy), wśród których wysoki odsetek stanowią plomby polskie. Ta koncentracja nie znalazła jeszcze zadowalającego wyjaśnienia. Zwykle wiąże się ją z przygranicznym położeniem Drohiczyna i jego rolę „miasta-bramy” na szlaku Prypeć–Bug–Narew–Wisła (Krzysztofik 2004; Siemianowska 2010, s. 25; por. Jusupović 2007). Istnienie tam całej sieci komór celnych pobierających cła zarówno od transportu wodnego, jak i lądowego potwierdza akt nadania wydany 8 marca 1237 roku przez księcia Konrada Mazowieckiego rycerzom zakonu dobrzyńskiego (*theloneo in ipso Drohicin de nauibus siue de curibus*; Kochanowski [red.] 1919, s. 421-422, nr 366). Tak znacząca koncentracja w jednym miejscu komór celnych przekładała się zapewne na zjawisko wy-

¹⁸ Obecnie wiadomo, że książęta mazowieccy, Konrad i Bolesław I (zm. 1248), bili przede wszystkim denary dwustronne. Denary te odwołują się w swej ikonografii do czeskich monet z XII wieku; zob. Paszkiewicz 2004, s. 10, 11, 18, 19, ryc. 43, 46; 2005.

stępowania na tym obszarze większej liczby plomb z tego względu, iż były one w nich zdejmowane oraz zakładane. Funkcjonowanie szlaku handlowego wzdłuż Bugu i Narwi przez Pułtusk, potwierdzone licznymi znaleziskami plomb, trwało co najmniej do końca XIII wieku, o czym świadczy wyprawa księcia Włodzimierza Wasylkowicza, który tym szlakiem wysłał zboże z Brześcia dla głodujących Jaćwingów w latach 1278-1279 (*Chronica Galiciano-Voliniana* 2017, s. 494-496; *Kronika halicko-wołyńska* 2017, s. 231). Jednak założenie, że znaczna liczba plomb znalezionych w Drohiczynie jest związana jedynie z tym, że wody Bugu rozmyły prawdopodobnie miejscową komorę celną, wydaje się wątpliwe. Znanе konteksty archeologiczne znalezisk plomb sugerują, że nie były one przechowywane w jednym miejscu w danym ośrodku (por. udokumentowaną topografię plomb znalezionych w Biełoziersku, Rosja, w: Zaharov 2004, s. 23-24, 87, 160, ryc. 37; 2005).

Na podstawie kontekstu historycznego można wnioskować, że głównym powodem koncentracji ołowianych plomb w Drohiczynie była rola i status grodu w systemie stosunków między Piastami i Rurykowiczami. Ośrodek ten, skąd znana jest również ruska kultura materialna, był nie tylko przedmiotem rywalizacji między Polską a Rusią, ale w pewnych okresach mógł należeć do państwa polskiego, a nawet podlegać jurysdykcji wspólnej lub podwójnej (Musin i Wojceščuk 2020, s. 106-109). Nie później niż na początku lat 90. XII wieku Drohiczyn znalazł się pod panowaniem Kazimierza Sprawiedliwego, o czym informuje Wincenty Kadłubek: „pewien Rusin, ksiązę drohiczynski... [został] zamknięty w grodzie, który jest stolicą jego księstwa i zwie się Drohiczyn, [tak] zgnębiony został uciskiem obłążenia, że nie tyle przystał na warunki poddania, ile zgoła popadł w stan wiecznego poddaństwa (*perpetuae conditioni servitutis*)” (Mistrza Wincentego *Kronika polska*, s. 228 [V: 16]). Obecnie trwa dyskusja, czy tym drohiczynskim księciem mógł być Roman Mścisławowicz (Jusupović 2007, s. 27-29; por. Dzik 2015, s. 22; zob. jednak S.M. Kuczyński 1965, s. 27-31). W 1202 roku księciem mazowieckim został Konrad, z którym wyżej kojarzymy wprowadzenie praktyki plombowania w polskiej administracji. Źródła wskazują na migrację ludności z Mazowsza w rejon nad Bugiem w latach 30. XIII wieku (...*de homine, qui cum bonis suis ascendit contra Bug, transferens mansionem suam superius*) (Kochanowski [red.] 1919, s. 345, nr 301). Było to demograficznym i historycznym tłem pojawienia się w Drohiczynie braci dobrzyńskich osadzonych tu przez Konrada Mazowieckiego. W latach 40. XIII wieku miasto przeszło we władanie księcia Daniela Romanowicza i jego potomków, a dopiero po 100 latach znowu pojawili się tam przedstawiciele książąt mazowieckich (H. Paszkiewicz 1928, s. 233; por. Dzik 2015, s. 23-25; Dzik i Jusupović 2019, s. 81-82, 89-90).

Te historyczne okoliczności mogły być szczególnie wyjątkową okazją do transferu stosowanych w Drohiczynie rozwiązań administracyjnych. Przejście miasta z jednego systemu politycznego w drugi odbywało się przy zachowaniu ciągłości osadnictwa, a miejscowi posiadali umiejętność wykonywania i stosowania plomb. Możliwie, że współwystępowanie na plombach znanych z Mazowsza liter cyrylic-

kich i symboli zachodnich nie musi oznaczać, iż plomby te powstały na Rusi. Decydujące mogły być pochodzenie i umiejętności rytownika, a zatem mogły to być plomby polskie, na których użyto cyrylicy, podobnie jak w przypadku monet Mieszka III z napisami hebrajskimi.

Wydaje się jednak, co bardzo istotne, że w przeciwieństwie do innych tras prowadzących z Torunia do Włodzimierza i Lwowa, i nieprzechodzących przez Drohiczyn, sam szlak prowadzący przez ten ośrodek jest w źródłach pisanych oświetlony więcej niż skąpo. Komory celne, które istniały na szlakach z Polski na Ruś, są wymienione w zachowanych dokumentach z lat 1350-1360. Tak więc szlak na Wołyń ze starymi komorami celnymi (*theolonea antiqua de Thorun in Ladimiriam*) biegł przez Lublin, Chełm i Horodło, podczas gdy stara droga do Lwowa prowadziła z Krzeszowa nad Sanem do Lubaczowa i Gródka, a nowa przez Jarosław i Przemyśl (Höhlbaum [red.] 1882, s. 312-314; por. Weymann 1938, s. 51-52, 101-102). Oczywiście na długo przed połową XIV wieku główne szlaki handlowe z Polski na wschód przebiegały nie tylko na południe od Drohiczyna, ale także omijały ziemię czerwieńską. Komora celna w Horodle nad Bugiem istniała już przed 1288 rokiem (Chronica Galiciano-Voliniana 2017, s. 560; Kronika halicko-wołyńska 2017, s. 247). Sytuacja ta odpowiada utracie politycznego i gospodarczego znaczenia Czerwna w 2. połowie XIII wieku (por. Dzieńkowski i in. 2020, s. 445, 453).

Odnosi się wrażenie, że wyjątkowa koncentracja w Drohiczynie plomb handlowych i celnych, w tym pochodzenia polskiego, oraz gwałtowny wzrost jego znaczenia jako punktu handlu tranzytowego były spowodowane raczej przypadkowymi przyczynami. Są one dobrze znane. Począwszy od połowy XIII wieku, ciągłe wojny między książętami Danielem i Wasylkiem Romanowiczami a Piastami na ziemi czerwieńskiej i południowym Pobużu, najazd Mongołów i kontrola Złotej Ordy nad książętami wołyńskimi i halickimi, częste najazdy Ordy na Polskę i Węgry prowadzone przez te terytoria (zob. Chronica Galiciano-Voliniana 2017, s. 259-260, 457-462, 533-535; Kronika halicko-wołyńska 2017, s. 169, 221-223, 240-241) powinny były na jakiś czas, być może krótki, przesunąć na północ główną arterię handlową między Wschodem a Zachodem. W okresie późniejszym te szlaki handlowe ponownie przenieśli się na południe, co zostało odnotowane przez itineraria epoki Kazimierza Wielkiego. Dzięki tym historycznym okolicznościom Drohiczyn stał się ośrodkiem handlu międzyregionalnego, a tym samym główną „skarbnicą małej sfragistyki” Europy Środkowo-Wschodniej, a przede wszystkim Polski.

Przypuszczalny upadek znaczenia Drohiczyna jako ważnego ośrodka handlu tranzytowego w 1. połowie XIV wieku zbiegł się nie tylko z ustabilizowaniem sytuacji i przeniesieniem głównych szlaków handlowych na południe, ale także z odrzuceniem przez państwo polskie brakteatów jako głównej jednostki obiegu monetarnego. Od końca XIII wieku szczególnie na Śląsku wprowadzono specjalny podatek (*Münzgeld*), który zastąpił *renovatio monetae*, a kolejna emisja nowego pełnowagowego, srebrnego pieniądza w postaci kwartników położyła kres panowa-

niu brakteatów (W. Kopicki 1997, s. 23; Paszkiewicz 2019). Charakterystyczne, że dowody takich praktyk podatkowych z połowy XIV wieku odnoszą się bezpośrednio do ziemi mazowieckiej (Grodecki 1921, s. 52-56), choć emisja brakteatów mogła tam być kontynuowana aż do końca XIV wieku, natomiast obieg tego rodzaju monet krzyżackich mógł trwać aż do 1. ćwierci XVI wieku. Tym niemniej nowe metody kontroli i poświadczania stosunków handlowych i fiskalnych zapewne doprowadziły do degradacji polskiej instytucji plomb charakterystycznej dla wcześniejszego okresu.

Podsumowując nasze badania, warto podkreślić, że pojawienie się i funkcjonowanie plomb ołowianych w Europie Wschodniej, Środkowo-Wschodniej i Zachodniej w średniowieczu było wynikiem transferu kulturowego „mocy ołowiu”. Pod koniec XI wieku bizantyńska praktyka ołowianych plomb handlowych została przejęta do ruskiej kultury politycznej i gospodarczej¹⁹. W tym czasie w życiu społeczeństw wschodnioeuropejskich daje się zaobserwować nowy etap naśladowania tradycji bizantyńskich, który można nazwać „wtórną bizantyzacją” (Musin 2020a, s. 269-270).

Kolejny etap transferu praktyki plomb ołowianych przypada na XIII wiek, kiedy prawdopodobnie mazowieccy Piastowie zapożyczyli od swoich wschodnich sąsiadów praktykę plombowania w celu kontroli operacji handlowych i fiskalnych. Znaki identyfikacyjne charakterystyczne dla Piastów umieszczane na plombach mają pełne analogie w znakach na brakteatach „guziczkowych”.

Jednak transfer kulturowy używania plomb ołowianych dla potwierdzania relacji społecznych i gospodarskich w Europie nie zakończył się wraz z przyjęciem przez społeczeństwo polskie ruskiej praktyki, wywodzącej się z tradycji bizantyńskiej. Teoretycznie jest możliwe, że to właśnie przez Polskę praktyka stosowania plomb dotarła do Europy Zachodniej (Musin i Toropov 2020, s. 374-375), gdzie już pod koniec XIII wieku istnieją plomby tekstylne i handlowe, które funkcjonują do czasów współczesnych. Jednak mechanizm takiego, sugerowanego tu transferu i jego okoliczności wymagają dalszych badań.

Okoliczności i charakter rozpowszechniania praktyki plombowania pozwala określić główne przeznaczenie plomb ołowianych, zarówno przez analogie z wcześniejszą tradycją rzymską i bizantyńską, jak i późniejszą, zachodnioeuropejską i współczesną. W konsekwencji, plomb występujących na ziemiach polskich nie należy identyfikować wyłącznie z gospodarką bezmonetarną. Konkludując, trzeba

¹⁹ Wiadomo, że N. Lichaczow na podstawie kontekstu odkrycia plomb zaprzeczył ich fiskalnemu znaczeniu. Był przekonany, że plomby, podobne w funkcji do pieczęci bizantyńskich kupców, były gromadzone w jednym miejscu w celu kontroli urzędników przez księcia (Lihačev 1930, s. 88). Jednak różnica w procedurach wykonawczych bizantyńskich i ruskich struktur administracyjnych czyni to założenie niejasnym. Dziś fakt występowania pieczęci kommerkiariusów bizantyńskich i plomb ruskich w zwartych kompleksach archeologicznych, na przykład w Nowogrodzie (Tarabardina 2019, s. 685, 690-691), pozwala pozytywnie rozwiązać kwestię zależności ruskich plomb handlowych i celnych od plomb bizantyńskich, które pełniły podobne funkcje.

porzucić dotychczasowy pogląd, w myśl którego plomby „typu drohiczyńskiego” były bezdyskusyjnie łączone tylko z obiegiem bezmonetarnym, jako oznaka poświadczenia wartości pieniądza skórzanego i futrzanego. Nie da się wykluczyć, że futra, skóry i inny rodzaj pieniądza towarowego można było pieczętować plombami, ale to był tylko szczególnie przypadek plombowania towarów. Główną funkcją plomb ołowianych było uwierzytelnienie transakcji fiskalnych i handlowych.

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz A. 1974, *Dalecy i bliscy. Szkice z dziejów archeologii*, „Acta Archaeologica Lodziensia”, t. 23, s. 7-128.
- Adamczyk D. 2014, *Silber und Macht. Fernhandel, Tribute und die piastische Herrschaftsbildung in nordosteuropäischer Perspektive (800-1100)*, Deutsches Historisches Institut Warschau 28, Wiesbaden, Harrassowitz.
- 2018, *Srebro i władza. Trybuty i handel dalekosiężny a kształtowanie się państwa piastowskiego i państw sąsiednich w latach 800-1100*, trans. A. Gadzała, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Adamczyk J. 2004, *Placidla w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu. Formy, funkcjonowanie, ewolucja*, Warszawa, Wydawnictwo „Neriton”.
- Affelski J., Bogucki M. 2019, *An early medieval small lead seal from the settlement in Poniaty Wielkie, Pultusk district / Wczesnośredniowieczna plomba ołowiana z osady w miejscowości Poniaty Wielkie, pow. pultuski*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czeremo in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czeremna w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 1041-1049.
- Alekseenko N.A. 2008, *Torgovlá tkanámi i ékspórt odeždy v Vizantii po dannym sfragistiki*, w: *Rossia i mir: panorama istoričeskogo razvitiá: sbornik naučnyh statej, posvášennyj 70-letiu istoričeskogo fakul'teta Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta im. A.M. Gor'kogo*, D.A. Redin (red.), Ekaterinburg, “Volot”, s. 174-178.
- 2019, *Rannevizantijskoe činovničestvo v úgo-zapadnoj Tavrike v svetesfragističeskikh dannyx iz Hersona i ego okruži*, “Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta”, Seria 4, Istoria. Regionovedenie. Meždunarodnye otnošenía, t. 24: 6, s. 95-110.
- Alekseenko N.A., Nessel' V.A. 2016, *Pozdnerimskie i rannevizantijskie plomby iz Hersona i ego okrestnostej*, “Učenyje zapiski Krymskogo federal'nogo universiteta imeni V.I. Vernadskogo”, Seria “Istoričeskie nauki”, t. 2 (68: 1), s. 59-69.
- Alferov A. 2010, *Rubeži, rebra, soroč'i lapki, krúki... Torgovyje plomby Kievskoj Rusi*, “Antikvar”, nr 11 (48), s. 22-25.
- Alf'orov O. 2011, *Plomby dorogičins'kogo typu: metodologični rekomendacii do opisu ta katalogizacii*, “Sfragističnyj šoričnik”, t. 1, s. 189-221.
- Ambrosius Mediolanensis 1845, *De dignitate sacerdotali*, w: *Sancti Ambrosii Mediolanensis Epicopi opera omnia*, J.P. Migne (red.), Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, t. 17, Paris, Garnier Fratres, col. 567-580.
- Andrałój M., Andrałój M. 2021, *The Silesian (Rataje) Bracteate Fbg 70 – A Result of A 13th Century Pilgrimage to Amiens?*, “Wiadomości Numizmatyczne”, R. LXV, s. 77-88.
- Ánin V.L. 1956, *Vislye pečati iz novgorodskih raspokop 1951-1954 gg.*, w: *Trudy Novgorodskoj arheologičeskaj ékspedicii*, t. 1, A.B. Arcihovskij, B.A. Kolčín (red.), Materialy i issledovaniá po arheologii SSSR, nr 55, Moskva, Izdatel'stvo AN SSSR, s. 138-163.
- 1969, *Den'gi i deneznye sistemy*, w: *Očerki russkoj kul'tury XIII-XV vv.*, t. 1. Material'naá kul'tura, A.V. Arcihovskij (red.), Moskva, Izdatel'stvo MGU, s. 317-347.
- 1970a, *Aktovyje pečati Drevnej Rusi X-XV vv.*, t. 1. *Pečati X – načala XIII vv.*, Moskva, Nauka.

- 1970b, *Aktovye pečati Drevnej Rusi X-XV vv.*, t. 2. *Novgorodskie pečati XIII-XV vv.*, Moskwa, Nauka.
- Ānin V.L., Gajdukov P.G. 1998, *Aktovye pečati Drevnej Rusi X-XV vv.*, t. 3. Pečati, zaregistrovannye v 1970-1996 gg., Moskwa, Intrada.
- Anohin V.A. 2012, *Svincovye plomby velikogo knāzestva Kievskogo (X-XIII vv.)*, Kiev, “Stilos”.
- Avenarius N.P. 1890, *Drogičĭn Nadbužskij i ego drevnosti*, w: *Drevnosti Severo-zapadnogo kraā*, t. 1: 1. Materialy po arheologii Rossii, nr 4, Sankt-Peterburg, Imperatorskaā arheologičeskaā komissiā, s. 1-42.
- 1893, *Neskol'ko slov o drogičĭnskikh plombah*, “Zapiski Imperatorskogo Russkogo arheologičeskogo obšestva”, Novaā seriā, t. 6: 3-4, s. 279-288.
- 1897, *Eše neskol'ko slov o drogičĭnskikh plombah*, w: *Trudy IX Arheologičeskogo s'ezda v Vil'no*, P.S. Uvarova, S.S. Sluckij (red.), t. 2, Moskwa, Lisner i Reman, s. 325-328.
- Bartels M.H. 2017, *Papal Bullae: a message from above? Interpretations of the papal lead seal (11th-16th c.) in archaeological contexts in and around the Netherlands*, w: *Vom Bodenfund zum Buch – Archāologie durch die Zeiten – Festschrift für Andreas Heege zum 60. Geburtstag*, C. Rinne, J. Reinhard, E. Roth Heege, S. Teuber (red.), Historische Archāologie Historische Archāologie Sonderband, t. 1, Bonn, Habelt, s. 315-334.
- Barwiński B. 1909, *Ze sfragistyki ruskiej*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 1, s. 10-12.
- Beleckij S.V. 1999, *Znaki Rūrikovičej na plombah iz Drogičĭna (po materialam svoda K. V. Bolsunovskogo)*, “Stratum Plus”, nr 6, s. 288-330.
- 2017, *Razmery i ves aktovyh pečatej*, w: *Ex Ungue Leonem: sbornik statej k 90-letĭū L.S. Klejna*, L.B. Višnāckij (red.), Sankt-Peterburg, Nestor-Istoriā, s. 334-342.
- 2018, *Drevnerusskie plomby v publikacii V.A. Anohina*, “Stratum Plus”, nr 5, s. 37-360.
- 2019a, *Drevnerusskie knāžeskie znaki na plombah i pečatāh v publikaciāh V.V. Nečĭtajlo*, “Zapiski Instituta istorii material'noj kul'tury RAN”, t. 21, s. 97-124.
- 2019b, *Drevnerusskie plomby iz Brānskoj oblasti (po materialam kollekcii I.N. Parusimova)*, “Stratum Plus”, nr 6, s. 221-225.
- 2020, *Drevnerusskie plomby s territorii Ukrainy (po materialam kollekcii I.N. Parusimova)*, “Zapiski Instituta istorii material'noj kul'tury RAN”, t. 23, s. 132-143.
- Beleckij S.V., Petrenko V.P. 1994, *Pečati i plomby iz Staroj Ladogi: svod*, w: *Novye istočniki po arheologii Severo-Zapada*, V.M. Mason, E.N. Nosov (red.), Sankt-Peterburg, IIMK RAN, s. 184-283.
- Beleckij S.V., Posvātenko V.A. 1994, *Abu Hamid al-Garnati o procedure obmena kreditnyh deneg na Rusi*, w: *Vostočnāā Evropa v drevnosti i srednevekov'e. Drevnāā Rus' v sisteme ětnopolitičeskikh i kul'turnyh svāžej, VI Čĕniā pamāti V.T. Pašuto (Moskva, 18-20 aprelā 1994 g.)*, Tezisy dokladov, A.P. Novosel'cev (red.), Moskwa, IRI RAN, s. 3-5.
- Beletsky S. 2019, *Rurikid emblems: princely heraldic symbols of Eastern Europe in the 10th-13th century* = *Znaki Rurykowiczów: ksiāżęca symbolika heraldyczna Europy Wschodniej w X-XIII wieku*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czeremo in their East European context* = *Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czerma w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 479-677.
- Beletsky S., Musin A. 2019, *Dynastic emblems of the Rurikids in East-Central and Eastern Europe: history of research* = *Znaki Rurykowiczów z terenu Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej: historia badań*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czeremo in their East European context* = *Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czerma w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 443-478.
- Berthelot S., Marin J.-Y., Rey Delqué M. (red.) 2002, *Vivre au Moyen Āge. Archéologie du quautidien en Normandie, XIIIe-XVe siècles*, Caen-Milano, 5 Continents.
- Beyer K. 1876, *Wykopalisko Wieleńskie (Filehne)*, Warszawa, K. Beyer.
- Bloche M., Dorion-Peyronnet C., Maroteaux V. (red.) 2015, *Empreintes du passé. 6000 ans de sceaux*, Rouen, Éditions Point de vues.

- Błońska A. 2021, *Unikatowe znalezisko z Zawichostu-Trójcy: XII-wieczna bulla książęca* (dostęp: 27.09. 2021: <https://kopalniawiedzy.pl/pieczec-olowiana-bulla-ksiazeca-sredniowiecze-Zawichost-Trojca-Marek-Florek-Wojciech-Rudziejewski-Rudziejewicz-Nadwislanska-Grupa-Poszukiwawcza-Stowarzyszenia-Szansa,34187>).
- Błoński M. 2018, *Nasielsk we wczesnym średniowieczu*, Warszawa, IAE PAN.
- Błoński M., Bogucki M. 2019, *Early medieval small lead seals reminiscent of "Drohiczyn type" from archaeological excavations at Nasielsk: a short presentation / Wczesnośredniowieczne plomby w „typie drohicyńskim” z Nasielska: krótka prezentacja znalezisk*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of "Drohiczyn type" from Czeremno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohicyńskiego” z Czeremna w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków, s. 1027-1039.
- Bobowski B. 2008, *Plomby tekstylne z wykopalisk na terenie Dolnego Miasta w Gdańsku*, Łódź, Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Edukacji Zdrowotnej.
- Bochnak A., Wołoszyn M. 2017, *The Sphinx of Slav Sigillography – Type Dorogichin Seals in Their East European Context*, w: *XV International Numismatic Congress Taormina 2015, Proceedings*, M. Caccamo Caltabiano, B. Carroccio, D. Castrizio, M. Puglisi, G. Salamone (red.), t. 2, Roma–Messina, University of Messina, s. 1069-1073.
- Bolsunovskij K.V. 1894, *Drogičinskie plomby*, t. 1, Kiev, G. Fronckevič.
- 1899, *Svincovyje plastinki (plomby) s uslovnymi znakami cerkovnyh prazdnikov*, Moskwa, A. Levenson.
 - 1899-1914, *Sfragističeskie i geraldičeskie pamiatniki Ŭgo-Zapadnogo kraâ*, t. 1-3, Kiev, I. Kryžanovskij.
- Bolsunowski K. 1891, *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajduwany w Bugu przy miescie Drohiczynie. Studium sfragistyczne*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 1: 1 (7), s. 146-151; t. 1: 2 (8), s. 181-185.
- 1895, *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajduwany w Bugu pod Drohiczynem. Studium sfragistyczne*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 2: 4 (26), s. 371-383.
 - 1896, *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znajduwane w Bugu pod Drohiczynem. Studium sfragistyczne*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 3: 1 (27), s. 15-18.
 - 1897, *Znaki pieczętne na ołowiu (plomby) znalezione w Lubowie, przy Starej Riazani i na wyspie Kamenowaty*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 3: 1-2 (31-32), s. 229-233.
 - 1900, *Wiadomości o domniemanym kalendarzu litewskim „Berlo Gedymina” zwanym*, w: *Pamiętnik III Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie urządzonego przez Towarzystwo Historyczne Lwowskie w dniach 4, 5 i 6 czerwca 1900*, cz. 1. Referaty, Sekcja III, Kraków, PAU, s. 1-10.
 - 1902, *Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja*, „Światowit” 4, s. 54-72.
 - 1903, *Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja*, Warszawa, Rubieszewski i Wrotnowski.
 - 1904, *Znaki symboliczne na ołowiu (plomby). Ich znaczenie i klasyfikacja (Dokończenie)*, „Światowit” 5, s. 94-109.
- Bol’sakov O.G., Mongajt A.L. 1971, *Putešestvie Abu Hamida al-Garnati v Vostočnuû i Central’nuû Evropu (1131-1153 gg.)*, Moskwa, Nauka.
- Borkevič G.S., Āroševskij N.A. 2017, *Malaâ sfragistika Galicko-Volynskoj zemli vtoroj poloviny XII-XIII v.: nahodka poslednih let, “Rus”, Litva, Orda v pamiatnikah numizmatiki i sfragistiki*, t. 3, s. 167-176.
- Boroń P. 2006, *Wczesnośredniowieczny pieniądz pozakruszcowy. Uwagi w związku z pracą Jacka Adamczyka „Placidia w Europie Środkowej i Wschodniej w średniowieczu”*, „Przegląd historyczny”, t. 97 (3), s. 401-407.
- Brensztein M.E. 1893, *List w sprawie Zjazdu Archeologicznego w Wilnie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 2: 4 (18), s. 126-128.
- Bulgakova V. 2004, *Byzantinische Bleisiegel in Osteuropa: die Funde auf dem Territorium Altrußlands*, Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, t. 6, Wiesbaden, Harrassowitz.
- Casanova P. 1894, *Sceaux arabes en plomb*, „Revue Numismatique”, t. 3 (12), s. 97-126.
- Cheyne J.-C., Caseau B. 2012, *Sealing Practices in the Byzantine Administration*, w: *Seals and sealing practices in the Near East. Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic*

- Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairo* December 2-3, 2009, I. Regulski, K. Duistermaat, P. Verkinderen (red.), *Orientalia Lovaniensia Analecta*, t. 219, Leuven–Paris–Walpole, Peeters, s. 133-148.
- Chodorow S.A. 1970, *Magister Gratian and the problem of 'Regnum' and 'Sacerdotium'*, "Traditio", t. 26, s. 364-381.
- Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.), *Monumenta Poloniae Historica*, S.N. II, t. 16, Kraków–Warszawa, PAU, IH PAN, 2017.
- Clemens L. 2005, *Zeugen des Verlustes – Päpstliche Bulle im archäologischen Kontext*, w: *Kurie und Region. Festschrift für Brigade Schwarz zum 65. Geburtstag*, B. Flug, M. Matheus, A. Rehberg (red.), Reihe Geschichtliche Landeskunde, t. 59, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, s. 341-357.
- 2007, *Tuchsiegel*, w: *Das Siegel: Gebrauch und Bedeutung*, G. Signori (red.), Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, s. 167-174.
- Dąbrowska E. 2011, *Les sceaux et les matrices de sceaux trouvés dans les tombes médiévales*, w: *Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'histoire de l'art, Actes du colloque organisé à Lille les 23-25 octobre 2008*, Lille, Institut de recherches historiques du Septentrion (IRHIS)-Université Lille 3 – Charles-de-Gaulle, Centre de Gestion de l'édition scientifique-Lille 3 (CEGES), R. Cleyet-Michaud, M. Gil, J.-L. Chassel (red.), Lille, Université Lille 3 – Charles-de-Gaulle, s. 31-43.
- Dannenbergh H. 1885, *Zwei unweit Leba gemachte Münzfunde*, I: *Der Brakteatenfund von Sarbske*, „Zeitschrift für Numismatik“, t. 12, s. 280-306.
- Das Register Gregors VII*, E. Caspar (red.), *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae selectae*, t. 2, München, Monumenta Germaniae Historica, 1978.
- Daškevič Ā. 1998, *Geral'dične zobražennâ leva v period Galic'ko-Volins'koï deržavi (perša polovina XIV st.)*, „Znak“, t. 16, s. 6-8.
- Dawson T., Sumner G. 2015, *By the Emperor's Hand: Military Dress and Court Regalia in the Later Romano-Byzantine Empire*, Barnsley, Frontline Books.
- Decretum magistri Gratiani*, A. Friedberg (red.), *Corpus iuris canonici*, t. 1, Leipzig, Tauchnitz, 1879.
- Dembski G. 1995, *Die Römischen Bleiplomben aus Österreich*, "Studies in Byzantine Sigillography", t. 4, s. 81-96
- Dubler C.E. 1953, *Abū Hāmid el Granadino y su relación de viaje por tierras Eurasiaticas. Texto arabe, traducción e interpretación*, Madrid, Editorial Maestre.
- Dulnicz M. 2001, *Zalążki miast na wczesnośredniowiecznym Mazowszu (X-XII w.)*, „Rocznik Mazowiecki“, t. 13, s. 11-23.
- Dzięnkowski T., Wołoszyn M., Florkiewicz I., Dobrowolski R., Rodzik J., Hajdas I., Krąpiec M. 2020, *Digging the history. Absolute chronology of the settlement complex at Czeremo-Cherven' (eastern Poland). Research status and perspectives*, "Sprawozdania Archeologiczne", t. 72: 2, s. 409-466.
- Dzik M. 2015, *Przemiany zwyczajów pogrzebowych w międzyrzeczu Bugu i górnej Narwi (XI-XV w.)*, t. 1, Rzeszów, Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- Dzik M., Jusupović A. 2019, *Medieval Drohiczyn in the light of the archaeological and written sources = Średniowieczny Drohiczyn w świetle źródeł archeologicznych i pisanych*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of "Drohiczyn type" from Czeremo in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czeremo w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 77-101.
- Dzik M., Musin A. 2021, *Archeologia archiwalna. Materiały Cesarskiej Komisji Archeologicznej do badań nad dziedzictwem materialnym Polski*, cz. 1, Rzeszów, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Efimenko P.S. 1874, *Ūridičeskie znaki (Opyt issledovaniâ po sravnitel'nomu obyčnomu pravu)*, "Žurnal Ministerstva narodnogo prosviešeniâ", t. 10, s. 53-83; t. 11, s. 145-170; t. 12, s. 271-293.
- Egan G. 1994, *Lead cloth seals and related items in the British Museum*, British Museum Occasional Papers Series, t. 93, London, British Museum.
- Elton S.F. 2017, *Cloth Seals. An Illustrated Reference Guide to the Identification of Lead Seals Attached to Cloth: from the British Perspective*, Oxford, Archeopress.

- Endrei W., Egan G. 1982, *The sealing of cloth in Europe, with special reference to the English evidence*, "Textile history", t. 13, s. 47-75.
- Erševskij B.D. 1978a, *Drevnejšie pečati novgorodskih posadnikov (1096-1117 gg.)*, "Sovetskaâ arheologija", t. 2, s. 240-248.
- 1978b, *Ob atribucii novgorodskih pečatej-plomb III – načala XIII v. s izobraženiem knâžeskih znakov*, "Vspomogatel'nye istoričeskie discipliny", t. 10, s. 38-55.
- Feind R. 2010, *Byzantinische Siegelkunde - Einführung in die Sigillographie von Byzanz*, Regenstauf, Battenberg Verlag.
- Ferrand G. (red.) 1925, *Le „tuhfat al-albâb“ de Abū Hāmid al-Andalusī al-Garnāī, édité d'après les MSS 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et de MS d'Alger*, „Journal Asiatique“, t. 207, s. 1-148, 193-304.
- Figiel J., Wójtowicz Z. 2002, *Pseudo-Ambroży, O godności kapłańskiej (Ps-Ambrosii libellus de dignitate sacerdotali, CPL 171A)*, "Vox Patrum", t. 42, s. 537-550.
- Florek M., Stempin A. 2015, *Badania archeologiczne na Wzgórzu Staromiejskim w Sandomierzu w roku 2015*, „Zeszyty Sandomierskie”, t. 40, s. 55-59.
- Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. 2020, *Early medieval small lead seals of "Drohiczyn type" from Czerwno: a catalogue = Plomby „typu drohicyńskiego” z Czerwna: katalog znalezisk*, w: Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. i in., *The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of "Drohiczyn type" from Czerwno. Material evidence = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby „typu drohicyńskiego” z Czerwna. Podstawy źródłowe*, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 2, Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa-Kraków, GWZO, UR i in., s. 53-354.
- Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. i in. 2020, *The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of "Drohiczyn type" from Czerwno. Material evidence = Sfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby „typu drohicyńskiego” z Czerwna. Podstawy źródłowe*, U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 2, Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa-Kraków, GWZO, UR i in.
- Forgeais A. 1862-1866, *Collection de plombs historiques trouvés dans la Seine*, t. 1-5, Paris, Aubry.
- Fren H.D. 1832, *Monety hanov Ulusa Dżučieva ili Zolotoj ordy, s monetami raznych inyh Muhammedanskih dinastij v pribawlenii iz preżnego sobraniâ g-na profesora, statskogo sovetnika i kawalera K. Fuhsa v Kazani, prinadleżaşego nyne tamošnemu Uniwersitetu, Sankt-Peterburg, Imperatorskaâ akademiâ nauk*.
- Gallus Anonymus 1952, *Galli Anonymi Cronica et Gesta ducum sive principum polonorum*, K. Maleczyński (red.), Krakow, PAU.
- Garbaczewski W. 2007, *Ikonoğrafia monet piastowskich 1173 – ok. 1280*, Warszawa-Lublin, Polskie Towarzystwo Numizmatyczne.
- 2019, *Brakteat śląski (ratajski) z przedstawieniem kręgow światłości – geneza wyobrażenia*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 53, s. 139-149.
- Gavrilenko V.O. 1972, *Istoriografijâ ukraïns'koï sfragistyki drugoi polovini XIX st.*, w: *Istorični dżerela ta ih vikoristannâ*, V.G. Sarbej (red.), t. 7, Kyïv, Naukova dumka, s. 138-152.
- 2014, *Ślâh do sfragistyki*, Kyïv-L'viv, s.n.
- Gawlas S. 2015, *Ustrojowe i społeczne uwarunkowania lokacji miejskich na ziemiach polskich w I. połowie XIII wieku*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 23, s. 7-56.
- Gaydukov P. 2019, *The topography of finds of early medieval small lead seals from East-Central and Eastern Europe: catalogue = Rozprzestrzenienie znalezisk wczesnośredniowiecznych plomb ołowianych w Europie Środkowo-Wschodniej i Wschodniej: katalog*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of "Drohiczyn type" from Czerwno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohicyńskiego” z Czerwna w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig-Rzeszów-Saint Petersburg-Warszawa-Kraków, GWZO, UR i in., s. 187-440.
- Gerard D. 1999, *Prospection archéologique dans le canton de Saint-Germain-lès-Corbeil*, „Bulletin de la société historique et archéologique de Corbeil, de l'Essone et du Hurepoix”, t. 69, s. 95-140.

- Gerberti postmodum Silvestri II papae Sermo de informatione episcoporum, w: *Silvestri II pontificis Romani, Aimoini, Floriacensis monachi, sancti Abbonis abbatis Floriacensis, Thietmari Merseburgensis episcopi, opera omnia. Accedunt Joannis XVIII, Sergii IV, Benedicti VIII, summorum pontificum, Epistolae et diplomata. Intermiscentur Arnulfi Remensis, Aelfrici Cantuariensis, archiepiscoporum, Notgeri Leodiensis, Henrici Parmensis, Brunonis Lingonensis, Arnoldi Halberstatensis episcoporum, Gosperii abbatis Tegernseensis, Alberti abbatis Miciacensis, Herigeri abbatis Lobienensis, Constantini S. Symphoriani abbatis, Tietpaldi Tegernseensis monachi, Benedicti monachi S. Andree, Purchardi monachi Augiae Divitis, Roriconis monachi Moissiacensis, Joannis diaconi Veneti, Bridferti Ramesiensis monachi, scripta quae exstant*, J.P. Migne (red.), Patrologiae Cursus Completus, Series Latina, t. 139, Paris, Garnier Fratres, 1880, col. 169-178.
- Ginalski J., Kotowicz P. 2019, *Gród u „wrót węgierskich” – staroruski Sanok i jego najbliższe zaplecze*, w: *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych*, A. Janeczek, M. Parczewski, M. Dzik (red.), Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich, t. 3, Rzeszów, Wydawnictwo UR, s. 123-148.
- Gloger Z. 1903, *Dolinami rzek: opisy podróży wzdłuż Niemna, Wisły, Bugu i Biebrzy*, Warszawa, F. Hosick.
- Gołębniak A. 2011, *Rozwój osadnictwa otwartego i pierwsza lokacja miasta*, w: *Płock wczesnośredniowieczny*, A. Gołębniak (red.), Origines Polonorum, t. 4, Warszawa, Trio, s. 217-278.
- Gorda-Cybko O. 2014, *„Arheologični” vistavky 1885 ta 1888-1889 i novij etap ukraïnskogo muzejnictva u L'vovi*, „Drogobic’kij kraeznavčij zbirnik”, t. 17-18, s. 235-247.
- Gordienko È.A. 1989, *Rozetka na pečatáh knáz Izáslava Árosraviča*, w: *Istoriá i kul’tura drevnerusskogo goroda: sbornik statej k 60-letiu V.L. Ánina*, G.A. Fedorov-Davydov (red.), Moskva, Izdatel'stvo MGU, s. 235-239.
- Gorlińska D. 2015, *Żydzki w administracji skarbowej polskich władców casu rozbitcia dzielnicowego*, Kraków, Societas Vistulana.
- Grečilo A. 2000, *Teritorial'ni simvoli Galic'ko-Volins'koj deržavi drugoï polovini XIII – počatku XIV stolit'*, „Zapiski Naukovogo tovaristva imeni Ševčenka”, t. 240, s. 255-263.
- Gregorii VII registrum, w: *Monumenta Gregoriana*, Ph. Jaffé (red.), Bibliotheca rerum Germanicarum, t. 2, Berlin, Weidmann, 1865, s. 1-519.
- Grodecki R. 1921, *Polityka mennicza ksiąząt polskich w okresie piastowskim*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 1-6, s. 45-72.
- Gruševs’kij M. 1899, *Zvenigorod galic’kij (istorično-arheologična rozvidka)*, „Zapiski tovaristva imeni Ševčenka”, t. 31-32, s. 1-28.
- 1900, *Pečatki z okolicy Galiča*, „Zapiski tovaristva imeni Ševčenka”, t. 38: 6, s. 1-4.
 - 1901, [Recenzja:] *Piekosiński Franciszek, O źródlach heraldyki ruskiej, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny*, t. 38, Kraków, 1899, „Zapiski tovaristva imeni Ševčenka”, t. 41: 3, s. 4-5.
- Guleckij D.V. 2016, *Nahodki srednevekovyh svincovyh plomb bliz letopisnogo Drucka*, „Rus’, Litva, Orda v pamâtnikah numizmatiki i sfragistiki”, t. 2, s. 10-24.
- 2018, *Drevnerusskie svincovye plomby kak numizmatičeskij istočnik domongol'skogo perioda*, „Srednevekováâ numizmatika Vostočnoj Evropy”, t. 7, s. 114-133.
 - 2017, *Vtoroj Druckij kompleks svincovyh plomb*, „Rus’, Litva, Orda v pamâtnikah numizmatiki i sfragistiki”, t. 3, p. 143-156.
- Guleckij D.V., Doroškevič N.A. 2018a, *Denežnye plomby polockih knázej XI–XII vv.*, „Rus’, Litva, Orda v pamâtnikah numizmatiki i sfragistiki”, t. 5, s. 125-181.
- 2018b, *Mehovye den’gi Drevnej Rusi XI–XIII vv.*, Minsk, Rifting print.
- Gumowski M. 1917, *Wykopalisko monet z XIII w. w Brzegach nad Nidą*, Kraków, PAU.
- 1936, *Moneta na Śląsku do końca XIV wieku*, w: *Historja Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, W. Semkowicz (red.), t. 3, Kraków, PAU, s. 533-717.
 - 1937, *Wykopalisko brakteatów w Radzanowie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 19, s. 1-24.
 - 1975, *Hebräische Münzen im Mittelalterlichen Polen*, Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt.
- Guruleva V., Musin A., Ostapúk A. 2017, *Nahodki latinskih i «bolgarskih» imitacij vizantijskih monet na Volyni i problemy denežnego obrašeniâ XIII – načala XIV vv. v Vostočnoj Evrope*, „Minule i sučasne Volini ta Polissâ”, t. 63, s. 281-292.

- Haczewska B., Paszkiewicz B. 2004, *Skarb z XII-XIII wieku z Krakowa – drugie zbliżenie (nieznane brakteaty polskie)*, „Notae Numismaticae”, t. 5, s. 83-116.
- Halecki O. 1910, *Herby na brakteatach wielkopolskich*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 4-10, s. 52-54, 72-73, 85-86, 107-108, 123-124, 139-140, 158-160.
- Hammer, de, J. 1827, *Sur les origines russes. Extraits de manuscrits orientaux adressés à Mgr. le Comte N. de Romanzoff, chancelier de l'Empire de Russie, dans une suite de lettres depuis l'an 1816 jusq'à l'an 1825*, Saint-Petersbourg, Académie Impériale des Sciences.
- Hanc-Maikowa E. 1988, *Plomby drohiczyńskie ze zbiorów Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Numizmatyczna i Konserwatorska, t. 8, s. 49-66.
- Hittinger D. 2008, *Tuchplomben: Warenzeichen des späten Mittelalters und der Neuzeit aus dem nord-deutschen Küstengebiet*, Aachen, Shaker Verlag.
- Hlebionek M. 2009, *Metalowe pieczęcie ksiąząt polskich z XII wieku*, „Studia Źródłoznawcze = Commentationes”, t. 47, s. 35-94.
- 2013, *Pieczęcie pierwszych Piastów, czyli o tym, co było, być mogło albo nie istniało w ogóle*, w: *Studia nad dawną Polską*, t. 3, T. Sawicki (red.), Biblioteka Muzeum Początków Państwa Polskiego, t. 4, Gniezno, Muzeum Początków Państwa Polskiego, s. 133-155.
- Höhlbaum K. (red.) 1882, *Hansisches Urkundenbuch*, t. 3, Halle, Verlag der Buchhandlung des Weisenhauses.
- Homeyer C.G. 1890, *Die Haus- und Hofmarken*, Berlin, Decker.
- Hrbek J. 1954, *Nový arabský pramen o východní a střední Evropě*, „Československa Ethnografie“, t. 2: 2, s. 157-175.
- 1955, *Arabico-Slavica. I. Abu Hamid al-Andalusi und sein Werk Mu'rib*, „Archive Orientalni“, t. 23, s. 109-135.
- Ivanišević V., Krsmanović B. 2013, *Byzantine seals from the Ras fortress*, „Recueil des travaux de l'Institut d'études byzantines”, t. 50, s. 449-460.
- 2018, *New Byzantine seals from Morava (Margum) and Braničevo*, „Starinar”, t. 68, s. 111-124.
- Jabłonowski A. 1891, *Najnowsze teorie heraldyczne pochodzenia polskiego społeczeństwa szlacheckiego ze stanowiska etnograficznego*, „Wisła”, nr 5, s.104-137.
- 1898, *W sprawie średniowiecznej heraldyki litewsko-ruskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 12: 3, s. 553-559.
- Jakubowska I. 2018, *Wczesnośredniowieczne plomby z Pultuska. Prezentacja i interpretacja zespołu plomb nowego typu*, w: *Media aetas – historia viva / średniowiecze – historia żywa: VI Kongres Mediewistów Polskich Wrocław, 20-22 września 2018: abstrakty*, Wrocław, Fundacja dla Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 91-92.
- 2019, *Early mediaeval small lead seals from Pultusk: a brief overview = Wczesnośredniowieczne ołowiane plomby z Pultuska: krótka prezentacja*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of "Drohiczyn type" from Czeremno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czeremna w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), *U Źródleł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 1059-1076.
- Janeczek A. 2002, *Ząb kniazia Lwa: w kwestii wiarygodności przemyskiego przywileju wójtowskiego*, w: *Civitas & villa: miasto i wieś w średniowiecznej Europie środkowej*, C. Buško, J. Klápště, L. Lecięjewicz, S. Możdżoch (red.), Wrocław–Praha, IAE PAN, Archeologický ústav AV ČR, s. 177-189.
- Jasiński K. 2001, *Rodowód Piastów małopolskich i kujawskich*, Poznań–Wrocław, Wydawnictwo Historyczne.
- Jędrysek-Migdalska E. 1976, *Skarb brakteatów z Radzanowa nad Wkrą*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, t. 8, s. 7-66.
- Jodkowski J. 1907, *Nieco o zabytkach przeddziejowych w Drohiczyźnie nad Bugiem*, „Światowit”, t. 8, s. 69-72.
- 1933, *O znakach na cegle „teremu” książęcego w Grodnie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 15, s. 62-67.

- 1948, *Pieczczę ruskie z XI-XII w. znalezione w Grodnie i Drohiczynie*, „Przegląd Historyczny”, t. 37, s. 153-180.
- Jordanov I. 2001, *Korpus na pečatite na srednovekovna Bulgariâ*, Sofiâ, M. Drinov.
- 2003, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, t. 1. *Byzantine seals with geographical names*, Sofia, M. Drinov.
- 2006, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, t. 2. *Byzantine seals with family names*, Sofia, M. Drinov.
- 2009, *Corpus of Byzantine Seals from Bulgaria*, t. 3: 1-2, Sofia, M. Drinov.
- 2011, *The collection of medieval seals from the National Archaeological Museum Sofia*, Sofia, M. Drinov.
- 2016, *Korpus na srednovekovnite b"lgarski pečati*, Sofiâ, M. Drinov.
- Jordanov I., Zhekova Z. 2007, *Catalogue of Medieval Seals at the Regional Historical Museum of Shumen*, Sofia–Shumen, Historical Museum.
- Jusupović A. 2006, *Domus quondam dobrinensis. Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 71: 1, s. 7-18.
- 2007, *Tak zwany „Latopis Połocki” w przekazie Wasilja Tatišceva Rola Drohiczyna w kontaktach polsko-ruskich drugiej połowy XII wieku*, „Studia Źródloznawcze = Commentationes”, t. 45, s. 15-32.
- 2019, *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*, Kraków–Warszawa, Avalon, IH PAN.
- Jusupović A., Nowak P. 2016, *Bulla księcia ruskiego Izjasława Dymitra Jarosławowicza*, w: *Wokół początków Kalisza. 60 lat Stacji Archeologicznej Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Kaliszu*, D. Cyngot, A. Kędzierski, D. Wyczółkowski (red.), Warszawa–Kalisz, IAE PAN, s. 24-25.
- Kalaga J. (red.) 2013, *Sutiejsk. Gród pogranicza polskoruskiego w X-XIII w. Studium interdyscyplinarne*, Warszawa–Pękowice, IA UW.
- Kalinina T.M., Konovalova I.G., Petruhin V.Â. (red.) 2009, *Vostočnye istočniki, Drevnââ Rus' v svete zarubežnyh istočnikov: hrestomatiâ*, t. 3, Moskva, Russkij Fond Sodejstvija Obrazovaniju i Nauke.
- Katalog archeologiczno-bibliograficznej wystawy Instytutu Stauropigiańskiego we Lwowie, otwartej dnia 10. października r. 1888., a mającej się zamknąć dnia 12. stycznia r. 1889, Lwów 1888.*
- Kiersnowski R. 1960, *Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej*, Warszawa, PWN.
- 1969, *Wielka reforma monetarna XIII-XIV w.*, cz. 1, Warszawa, PWN.
- 1987, *Nauki pomocnicze historii w okresie powojennym*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 94: 1, s. 293-315.
- Kittel E. 1970, *Siegel*, Bibliothek für Kunst- und Antiquitätenfreunde, t. 11, Braunschweig, Klinkhardt & Biermann.
- Kochanowski J.K. (red.) 1919, *Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae = Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, t. 1, Warszawa, TNW, W. Łazarski.
- Kocińska M.K., Maik J. 2004, *Średniowieczne i nowożytne plomby tekstylne z wykopalisk w Gdańsku*, Acta Archaeologica Lodziensia, t. 50 (2), Łódź, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kolendo J. 1994, *Suite sur le lingot de plomb portant des inscriptions mis au jour à Novae*, „Archeologia”, t. 55, s. 91-93.
- Koperski A. 2004, *Początki osadnictwa słowiańskiego i rozwój wczesnośredniowiecznego Przemysła*, w: *Dzieje Przemysła*, t. 1. *Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne*, cz. 2. *Analiza źródeł i synteza*, A. Koperski (red.), Przemysł, Wydawnictwo TPN w Przemysłu, s. 77-216.
- Kopicki E. 1995a, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, cz. 1. *Teksty (poz. 1-7058)*, Warszawa, PTN.
- 1995b, *Ilustrowany skorowidz pieniędzy polskich i z Polską związanych*, cz. 1. *Tablice (poz. 1-7058)*, Warszawa, PTN.
- Kopicki W. 1997, *Polskie brakteaty guziczkowe. 2. poł. XIII w. – 1. poł. XIV w. Próba interpretacji*, Warszawa, PTN.
- Kotlârevskij A. 1865, *Zamečaniâ k stat'e K.P. Tyškeviča «O svincovyh ottiskah»*, „Drevnosti. Trudy Imperatorskogo Moskovskogo arheologičeskogo obščestva”, t. 1: 2, s. 242-248.
- Kovalevskij A.P. 1956, *Kniga Ahmeda ibn-Fadlana o ego putešestvii na Volgu v 921-922 gg.: stat'i, peregody i kommentarii*, Har'kov, Izdatel'stvo Har'kovskogo universiteta.

- Kozubovs'kij G.A. 2015, *Pro deâki ekonomični naslidki pohodiv Gedimina 20-h rr. XIV st.*, „Arheologiâ”, nr 3, s. 33-43.
- Krengel E., Sode C. 2005-2006, *Griechische zweiseitige Bleisiegel aus dem 4. Jahrhundert v. Chr.*, „Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte”, t. 55-56, s. 69-73.
- Kronika halicko-wolyńska: kronika Romanowiczów*, D. Dąbrowski, A. Jusupović (red.), Kraków–Warszawa, Avalon, 2017.
- Krzysztofik R. 2004, *Miasta-wrota. Zarys teorii i przegląd badań*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 75, s. 213-231.
- Kuczyński S.K. 1970, *Wartości artystyczne i stylowe pieczęci ksiąząt mazowieckich XIII wieku*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XIV, z. 4 (54), s. 193-212.
- 1978, *Pieczęcie ksiąząt mazowieckich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kuczyński S.M. 1965, *Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII*, w: Kuczyński S.M., *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XII w.*, Warszawa, PWN, s. 7-31.
- Kulešov V.S. 2017, *K problemam rekonstrukcii drevnerusskikh deneznykh sistem i deneznogo sčeta*, „Elektronnyj naučno-obrazovatel'nyj žurnal «Istoriâ»”, t. 8, z. 3 (57) (dostęp 27.10.2021; URL: <https://history.jes.su/s207987840001803-2-1/> DOI: 10.18254/S0001803-2-1)
- Kumorovitz B. 1993, *A magyar pecséthasználat története a középkorban = Der Gebrauch von Siegeln in Ungarn im Mittelalter*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum.
- Kutrzeba S. 1909, *Przyczynki do teorii runicznej*, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 2, s. 1-3.
- Łaguna S. 1890, *Nowa hipoteza o pochodzeniu szlachty polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 4, s. 58-92.
- Lang M., Crosby M. 1964, *Weights, Measures and Tokens*, The Athenian Agora, t. 10, Princeton, N. J., American School of Classical Studies at Athens.
- Lappo-Danilevskij A. 1907, *Pečati poslednih galičsko-vladimirskih knázej i ih sovetnikov*, w: Boleslav-Ūrij II, *knáz' Maloj Rusi: sbornik materialov i issledovanij*, A. Lappo-Danilevskij (red.), Sankt-Peterburg, Imperatorskaâ akademiâ nauk, s. 211-308.
- Lapšin A.G., Biserova A.V. 2018, *Trinitarnaâ simbolika trehčastnoj rozetki v vizual'noj kul'ture srednevekovoj Evropy*, „Vestnik Râzanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni S.A. Esenina”, t. 2 (5), s. 49-56.
- Laurent V. 1963, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, t. 5 : *L'Eglise*, cz. 1. *L'Église de Constantinople. A. La Hiérarchie*, Paris, Éditions du CNRS.
- 1965, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, t. 5. *L'Eglise*, cz. 2. *L'Eglise de Constantinople: le clergé et les moines, Les archevêchés autocéphales (Chypre et Bulgarie) Les patriarchats orientaux (Alexandrie, Antioche, Jérusalem)*, Paris, Éditions du CNRS.
- 1972, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, t. 5. *L'Eglise*, cz. 3. *L'Eglise: supplément*, Paris, Éditions du CNRS.
- 1981, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, t. 2. *L'Administration centrale*, P. Gautier, N. Oikonomidès, W. Seibt (red.), Paris, Éditions du CNRS.
- Leopardov N.A. 1890a, *Po povodu drogičinskih nahodok*, w: *Sbornik snimkov s predmetov drevnosti, nahodâšihsâ v Kieve v častnyh rukah*, N.A. Leopardov, N.V. Černev (red.), t. 1: 1, Kiev, S. Kul'ženko, s. 9-10.
- 1890b, *O shodstve izobraženij na Hersonesskikh svincovyh monetah s izobraženiami na drogičinskih svincovyh znakah-plombah*, w: *Sbornik snimkov s predmetov drevnosti, nahodâšihsâ v Kieve v častnyh rukah*, N.A. Leopardov, N.V. Černev (red.), t. 2: 1, Kiev, S. Kul'ženko, s. 8-11.
- 1890c, *Otvēt N. Avenariusu*, w: *Sbornik snimkov s predmetov drevnosti, nahodâšihsâ v Kieve v častnyh rukah*, N.A. Leopardov, N.V. Černev (red.), t. 2: 1, Kiev, S. Kul'ženko, s. 12.
- 1890d, *Nabrosok o dorogičinskih svincovyh plombah*, Kiev, S. Kul'ženko.
- 1891a, *O pečati careva muža*, w: *Sbornik snimkov s predmetov drevnosti, nahodâšihsâ v Kieve v častnyh rukah*, N.A. Leopardov, N.V. Černev (red.), t. 1: 2, Kiev, S. Kul'ženko, s. 19-24.
- 1891b, *O slavânah kak osnovatelâh g. Drogičina na r. Buge*, w: *Sbornik snimkov s predmetov drevnosti, nahodâšihsâ v Kieve v častnyh rukah*, N.A. Leopardov, N.V. Černev (red.), t. 3-4: 1, Kiev, S. Kul'ženko, s. 29-31.

- 1891c, *Priloženje k stat'e «O pečati careva muža»*, w: *Sbornik snimkov s predmetov drevnosti, nahodâsihsâ v Kieve v častnyh rukah*, N.A. Leopardov, N.V. Černev (red.), t. 3-4: 1, Kiev, S. Kul'ženko, s. 20.
- Lewicki T. 1951-1952, *Ze studiów nad źródłami arabskimi*, 1. *Opis Slawianszyny w dziele podróżnika arabskiego Abu Hamida al-Andalusiego*, „Slavia Antiqua”, t. 3, s. 136-178.
- 1956, *Znaczenie handlowe Drohiczyzna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości. Notatka tymczasowa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 4: 2, s. 598-599.
- Lihačev N.P. 1930, *Materiały dlâ istorii vizantijskoj i russkoj sfragistiki*, t. 2, Trudy Muzeâ paleografii, t. 2, Leningrad, Izdatel'stvo AN SSSR.
- Litauzski Z. 2012, *Árpád- és késő középkori pecsétgyűriúk a dél-alföldi régióban (Kutatások Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében)*, MA Thesis, University of Szeged. Faculty of Humanities and Social Sciences, Szeged.
- Liwoch R. 2013, *Plomby z Drohiczyzna w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie*, „Archeologia i dawnâ istoriâ Ukraïni”, t. 11, s. 105-113.
- 2015, *Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyzna nad Bugiem w Krakowskim Muzeum Archeologicznym*, „Materiały Archeologiczne”, t. 40, s. 237-244.
- Lučickij I.V. 1892, *Po povodu «Drogičinskih drevnostej»: Zametki k istorii torgovyh snošenij Ganzy s Severo-Zapadnoj i Ūžnoj Rus'û*, „Čtëniâ v Istoričeskom obšestve prepodobnogo Nestora letopisca”, t. 6, s. 73-104.
- MacGeer E., Nesbitt J., Oikonomidès N. (red.) 2001, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, t. 4. *The East*, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Maćkowski T. 2012, *Plomby towarowe jako źródło badań historycznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, t. 60: 3, s. 395-404.
- Maksimović L., Popović M. 1990, *Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, „Studies in Byzantine Sigillography”, t. 2, s. 213-234.
- 1993, *Les sceaux byzantins de la région danubienne en Serbie*, „Studies in Byzantine Sigillography”, t. 3, s. 113-142.
- Malarczyk D. 2019, *“...a seal with an image of the King” – Abū-Hāmid al-Ġharnāī's report on the use of black lead in Eastern Europe, ...pieczęć z wizerunkiem króla – przekaz Abū-Hāmid al-Ġharnāīego na temat użycia czarnego ołowiu w Europie*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermino in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czermina w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), *U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s.103-112.
- Malozemov Ū.P. 2014, *Plomby drogičinskogo tipa iz Beloozera*, w: *I Meždunarodnaâ numizmatičeskaâ konferenciâ «Ėpoha vikingov v Vostočnoj Evrope v pamâtnikah numizmatiki VIII-XI vv.»*. Sankt-Peterburg, Staraâ Ladoga, 18-20 aprilâ 2014 g.: *materiały dokladov i soobšenij*, N.S. Moiseenko (red.), Sankt-Peterburg, Znak, s. 243-246.
- Michelsen A.L.J. 1853, *Die Hausmarke. Eine germanistische Abhandlung*, Jena, F. Frommann.
- Mierosławski M., Pela W. (red.). 1989, *Pułtusk w świetle odkryć archeologicznych: katalog wystawy*, Pułtusk, Muzeum Regionalne.
- Mihajlovski R. 2016, *A collection of medieval seals from the fortress Kale in Skopje, excavated between 2007 and 2012*, „Byzantion”, t. 86, s. 261-316.
- Milejski P. 2018, *Znaleziska: Wrocław, m., pow. grodzki, III*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 62, z. 1-2 (205-206), s. 340-343.
- Milejski P., Sroka Ł., Wawrzczak R. 2017a, *Nowe spojrzenie na skarb brakteatów z Radzanowa, (pow. plocki)*, „Folia Numismatica”, t. 31: 2 (Supplementum ad Acta Musei Moraviae Scientiae sociales, CII: Studie), s. 227-247.
- 2017b, *Produkcja i kompozycja stempli menniczych na przykładzie wybranych brakteatów guziczkowych*, „Archaeologia Historica Polona”, t. 25, s. 251-267.

- Millet G. 1924, *Sur les sceaux des commerciaux byzantins*, w: *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger, membre de l'Institut, à l'occasion du quatre-vingtième anniversaire de sa naissance (17 octobre 1924)*, t. 2. *Numismatique et sigillographie. Archéologie*, Paris, P. Geuthner, s. 303-327.
- Mistrza Wincentego *Kronika polska*, K. Abgarowicz, B. Kürbis (red.), Warszawa, PWN, 1974.
- Mongajst A.L. 1955, *Staraâ Râzan'*, *Materiały i issledovaniâ po arheologii drevnerusskikh gorodov*, t. 4, *Materiały i issledovaniâ po arheologii SSSR*, nr 49, Moskva, Izdatel'stvo AN SSSR.
- 1959, *Abu Hamid al-Garnati i ego putešestvie v Russkie zemli 1150-1153 gg.*, "Istoriâ SSSR", nr 1, s. 169-181.
- 1961, *Râzanskaâ zemlâ*, Moskva, Izdatel'stvo AN SSSR.
- Morrisson C., Seibt W. 1982, *Sceaux de commerciaux byzantins du VIIe siècle trouvés à Carthage*, „Revue numismatique”, 6e série, t. 24, s. 222-241.
- Musianowicz K. 1955, *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w roku 1954 w Drohiczyźnie, powiat Siemiatycze*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 22: 3-4, s. 332-346.
- 1957, *Wczesnośredniowieczny ośrodek handlowy w Drohiczyźnie pow. Siemiatycze*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24: 4, s. 291-298.
- 1969, *Drohiczyzn we wczesnym średniowieczu*, „Materiały Wczesnośredniowieczne”, t. 6, s. 7-235.
- 1982, *Drohiczyzn od VI do XIII wieku, Dzieje i kultura*, Białystok, Muzeum Okręgowe w Białymstoku.
- Musianowicz K., Miśkiewicz M., Walicka E. 1957, *Wyniki badań przeprowadzonych w 1956 r. na osadzie podgrodzowej w Drohiczyźnie, pow. Siemiatycze*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. 24: 4, s. 337-350.
- Musin A. 2012, *Na szlakach przeszłości: plomby typu drohiczyńskiego i średniowieczne granice*, w: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem: katalog wystawy = Červen' – eine Burg zwischen Ost und West: Ausstellungskatalog = Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente: catalogo della mostra = Червень – град між Сходом і Заходом: каталог виставки*, J. Bągińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (red.), Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów, Muzeum Regionalne im. Janusza Petera, s. 257-279.
- 2014, *Korally v hristianskoj kul'ture Vostočnoj Evropy i Sredizemnomor'â*, „Rossijskij arheologičeskij ežegodnik”, t. 4, s. 433-454.
- Musin A.E. 2016, *Persni s izobraženiem pticy v Galicko-Volynskoj zemle XIV v.: k voprosu o proishoždenii i interpretacii*, w: *Pam'atki Tustani v konteksti osvobodnâ Karpat u doistoričnu dobu ta v seredn'ovičči; problemi ih zberežennâ ta vikoristannâ: materiali III Mižnarodnoï naukoivoï konferencii*, R. Miśka (red.), L'viv, s.n., s. 70-74.
- Musin A. 2019, *Golovažnâ i voz: k utočneniû metrologii v srednevekovoj Vostočnoj Evrope*, „Peterburgskij istoričeskij žurnal”, nr 3, s. 58-70.
- Musin A.E. 2020a, *Dvuzubec Rûrikovičej: načalo i konec legendy*, „Stratum Plus”, nr 6, s. 263-275.
- Musin A. 2020b, *„Czernokuństwo” – nowogrodzko-litewskie kondominium w południowej części Ziemi Nowogrodzkiej w XV w.*, w: *Unie międzypaństwowe-parlamentaryzm-samorządność. Studia z dziejów ustroju Rzeczypospolitej Obojoga Narodów*, W. Uruszczak, Z. Noga, M. Zwierzykowski (red.), Warszawa, Wydawnictwo Sejmowe, s. 111-130.
- Musin A.E. 2021, *Plomby iz Drogičina i «drogičinskie» plomby: novoe v izučenii srednevekovykh svincovykh plomb Vostočno-Central'noj Evropy*, „Arheologičeskie vesti”, t. 31, s. 290-318.
- Musin A., Afinogenov D., Toropova L. (red.) 2007, *In search of a lost Byzantium. The cultural heritage of old Russia as a source for the synchronous-stadial reconstruction of the Byzantine civilization, Proceedings of the conference, Velikiy Novgorod, 26-28.07.2007*, Sankt Peterburg, Velikiy Novgorod, IIMK RAN, NovGU.
- Musin A., Toropov S. 2020, *A cloth seal of Tournai found at Czermno (Poland) in the European context = Plomba towarowa z Tournai znaleziona w Czermnie (Polska) i jej kontekst europejski*, w: *Florukiewicz I., Jusupović A., Musin A. et al. The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of „Drohiczyzn type” from Czermno. Material evidence = Šfinks slovianskoj sfragistyki – plomby „typu drohiczyńskiego” z Czermna. Podstawy źródłowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 2, Leipzig–Rzeszów–Saint-Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 355-424.

- Musin O., Vojceščuk N. 2020, *Peremišl' ta «girs'ka kraïna Peremišl's'ka»: meži zemli ta grani istoriï, "Knâža doba: istoriâ i kul'tura"*, t. 14, s. 31-122, 273-276.
- Musin A., Wołoszyn M. (red.) 2019, *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of "Drohiczyn type" from Czermno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czermna w kontekście wschodnioeuropejskim*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in.
- Nečitajlo V.V. 2013, *Katalog drevnerusskikh pečatej X–XIII vekov*, t. 2: *Pečati knâzej russkikh posadnikov, episkopov, dolžnostnyh lic*, Kiev, Ukrainskaâ akademiâ geral'diki, tovarnogo znaka i logotipa.
- Nesbitt J. 2003, *Apotropaic devices on Byzantine lead seals and tokens in the Collections of Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art*, w: *Through a glass brightly: studies in Byzantine and medieval art and archaeology; presented to David Buckton*, Ch. Entwistle (red.), Oxford, Oxbow Books, s. 107-113.
- 2008, *Sigilliography*, w: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormack (red.), Oxford, University Press, s. 150-156.
- Nesbitt J., Oikonomidès N. (red.) 1996, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, t. 3. *West, Northwest, and Central Asia Minor and the Orient*, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Niederle L. 1925, *Slovenske starožitnosti, Oddíl kulturní*, t. 3, cz. 2, Praha, Bursík & Kohout.
- Ó Floinn R. 2017-2018, *Papal bullae found in Ireland*, “Ulster Journal of Archaeology”, Third Series, t. 74 (Papers in Honour of Chris Lynn), s. 162-174.
- Oikonomidès N. 1985, *Byzantine lead seals*, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- 1986, *A Collection of Dated Byzantine Lead Seals*, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Olejnikov O.M. 2018, *K voprosu o naznačenii svincovyh plomb drogičinskogo tipa*, “Tver’”, Tverskaâ zemlâ i sopredel'nye territorii v êpohu srednevekov'â”, t. 11, s. 6-11.
- Orlov K. 2019, *Karol Bołsunowski's collection of small lead seals from Drohiczyn in the State Hermitage Museum: storage and conservation, research and publication issues = Ołowiane plomby z Drohiczyzna z kolekcji Karola Bołsunowskiego w zbiorach Państwowego Muzeum Ermitażu: uwagi na temat ich przechowywania, konserwacji, opracowania oraz publikacji*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of "Drohiczyn type" from Czermno in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czermna w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint-Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 113-139.
- Parusimov I.N. 2012, *Novye nahodki plomb drogičinskogo tipa*, “Istoriko-arheologičeskie zapiski”, t. 2, s. 34-42.
- 2016, *Plomby drogičinskogo tipa: novye nahodki*, “Russkij sbornik”, t. 8: 1, s. 225-230.
- Pasternak Ā. 1944, *Staryj Halyč. Arheologično-istoryčny doslydy u 1850-1943 rr.*, Krakiv–L'viv, Ukraïns'ke vydavnicтво.
- Pastuszka W. 2011, *Grudusk – niezwykła podróż do średniowiecznego grodu*, (dostęp: 27.09.2021, <https://archeowiesci.pl/2011/03/27/grudusk-niezwykla-podroz-do-sredniowiecznego-grod>).
- Paszkievicz B. 1986, *Mennictwo Władysława Łokietka*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 30, z. 1-2, s. 3-111.
- 1994, *Brakteaty polskie w 1. tercji XIV w.*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 38, z. 1-2, s. 1-55.
- 1998, *Mennictwo śląskie wobec „rewolucji handlowej” XIII wieku*, w: *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech: „Rewolucja” XIII wieku*, K. Wachowski (red.), Kultura średniowiecznego Śląska i Czech, Międzynarodowe Sympozjum, t. 3, Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, s. 35-49.
- 1999, *The Sicilian Design on the Opole Coin and the Genesis of the White Eagle*, “Notae Numismaticae”, t. 3-4, s. 341-351.
- 2000, *Pieniądz górnośląski w Średniowieczu*, Lublin, Wydawnictwo UMCS.
- 2004, *Początki polskiej monety dzielnicowej: kilka spostrzeżeń*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 48, z. 1-2, s. 1-18.

- 2005, *Drugi skarb ze Zgłowiączki: początki mennictwa inowrocławskiego?*, w: *Z dziejów Kujaw i Paluk. Studia dedykowane pamięci dr. Czesława Sikorskiego*, J. Kozłowski, M. Woźniak (red.), Wszechnica Muzealna seria A, z. 11, Inowrocław Muzeum im. Jana Kasprzowicza, s. 69–79.
- 2009a, *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*, Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- 2009b, *Skarb brakteatów polskich i morawskich z Lubomi na Górnym Śląsku (początek XIV stulecia)*, „Numismatyczny zbornik”, t. 23 (2008 r.), s. 123-161.
- 2018, *Bulla papieża Benedykta XI*, w: *Rytm rozwoju miasta na kulturowym pograniczu, Studium strefy placu Nowy Targ we Wrocławiu*, J. Piekalski, K. Wachowski (red.), *Wratislavia Antiqua*, t. 23, Wrocław, Uniwersytet Wrocławski, s. 713–718.
- 2019, *Uwagi o mennictwie wielkopolskim w okresie kwartnikowym*, „Visnik L'vivs'kogo universitetu”, Seria istorična, Specvypusk, s. 162-174.
- Paszkievicz H. 1928, *Dzieje Podlasia w XIV wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 42 (2), s. 229-246.
- Pawlata L. 1993, *Katalog zabytków archeologicznych z kolekcji Feliksa Kočańskiego ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Drohiczyźnie*, „Rocznik Białostocki”, t. 18, s. 191-218.
- 2010, *Plomby typu drohiczyńskiego w zbiorach muzealnych woj. podlaskiego*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 6, s. 151-184.
- 2016, *Plomby typu drohiczyńskiego – problematyka badań*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, t. 12, s. 83-140.
- Pela W. 2000, *Stare Miasto w Pułtusk w świetle źródeł archeologiczno-architektonicznych*, w: *Pułtusk. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, A. Bartnicki et al. (red.), t. 3, Pułtusk, Wyższa Szkoła Humanistyczna, s. 11-34.
- Perhavko V.B. 1996, *Rasprostranenie plomb drogičinskogo tipa*, w: *Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy. 1994 g. Novoe v numizmatike*, A.P. Novosel'cev (red.), Moskwa, IRI RAN, s. 211-247.
- 2006, *Torgovyy mir srednevekovoj Rusi*, Moskwa, Academia.
- Petrov F.N., Panteleeva L.V. 2014, *Svincovyje plomby drevnerusskoj Dubny*, Dubna, s.n.
- Petrov M.I. 2017, *Analiz funkcional'nyh grupp v arheologii srednevekovogo goroda: vozmožnosti primeneniâ i issledovatel'skij potencial*, „Arheologija i istorija Pskova i Pskovskoj zemli”, t. 32, s. 171-186.
- Petruševič A. 1889, *Voprosy i otvety. Pis'mo I*, „Novyj Galičanin”, nr 21-24, s. 256-259, 267-270, 279-282, 291-294.
- Piech Z. 1993, *Ikonoграфия pieczęci Piastów*, Kraków, Universitas.
- Piekosiński F. 1888, *O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu*, Kraków, Akademia Umiejętności.
- 1896, *Rycerstwo polskie wieków średnich*, t. 1: *O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu*, Kraków, Akademia Umiejętności.
- 1899a, *O źródłach heraldyki ruskiej*, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wydział historyczno-filozoficzny, t. 38, Kraków, Akademia Umiejętności.
- 1899b, *Les sources de l'heraldique ruthène*, „Bulletin de l'Académie des Sciences de Cracovie”, Avril, s. 165-168.
- 1899c, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków, Akademia Umiejętności.
- Piotrowski M. 2017, *Karol Bolsunowski i jego kolekcja plomb typu drohiczyńskiego. Ilustracja do rozważań o sprawczości rzeczy*, w: *Radość gromadzenia. Sztuka porządkowania. Dawne kolekcje, wykazy, katalogi w perspektywie badawczej*, L. Wojciechowski (red.), Lublin, Werset, s. 27-115.
- Piotrowski M., Kępką M., Żuchowska M. 2009, *Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie*, w: *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie*, E. Banasiewicz-Szykuła (red.), Lublin, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, s. 83-138.
- Piotrowski M., Wołoszyn M. 2012a, *Czermno/Cherven – archaeological investigation of an early rus' medieval town in eastern Poland in 2010-2011. A preliminary report*, w: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence*, t. 2, M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar et al. (red.), *U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas*, t. 1: 2, Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa, PAU, GWZO i in., s. 359-390.
- Piotrowski M., Wołoszyn M. 2012b, *Czermno (Czerwień) – badania w latach 2010-2011*, w: *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem: katalog wystawy = Červen' – eine Burg zwischen Ost und*

- West: Ausstellungskatalog = Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente: catalogo della mostra = Червень – град між Сходом і Заходом: каталог виставки*, J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn (red.), Tomaszów Lubelski–Leipzig–Lublin–Rzeszów, Muzeum Regionalne im. Janusza Pintera, s. 185-192.
- Poppe A. 1979, *Pieczczę ruska z Kruszwicy*, „Slavia Antiqua”, t. 26, s.121-126.
- Protokol zasedanie II oddeleniâ (istorii, geografii i etnografii) v 10 časov utra*, “Izvestiâ IX arheologičeskogo s"ezda v Vil'no”, 1893, nr 8 (7 avgusta), s. 1-2.
- Reyman J. 1972, *Skarb brakteatów guziczkowych z Przylęku, pow. Jędrzejów*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. XVI, z. 4 (62), s. 201-233.
- Roach-Smith C.R. 1868, *On Roman Leaden Seals found at Brough upon Stanmore*, “Collectanea Antiqua”, t. 6, s. 117-120.
- Rostovtsew M., Prou M. 1900, *Catalogue des plombs de l'antiquité, du moyen âge et des temps modernes conservés au département des médailles et antiques de la Bibliothèque nationale*, Paris, C. Feuardent.
- Rybakov B.A. 1940, *Znaki sobstvennosti v knâžeskom hozâjstve kievskoj Rusi X-XII vv.*, “Sovetskaâ arheologičiâ”, t. 6, s. 227-257.
- 1948, *Remeslo drevnej Rusi*, Moskva, Izdatel'stvo AN SSSR.
- S.n. 1865, *Dopolnitel'nye svedeniâ k predydušej stat'e [Tyškevič K. P. Svincovye ottiski, najdennye v reke Buge u Drogičina]*, “Drevnosti. Trudy Imperatorskogo Moskovskogo arheologičeskogo obščestva”, t. 1: 2, s. 123-125.
- Samsonowicz H. 2008, *Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*, Kraków, Avalon.
- Šaranevič I. 1888, *Katalog Arheologičesko-bibliografičeskoj vystavki Stavropigijskogo Instituta v' L'vove otkrytoj dnâ 10 oktâbrâ 1888, a imeišej byt' zakrytoj dnâ 12 ânvarâ 1889 po n. st.*, L'vov, s.n.
- 1889, *Otčet iz Arheologičesko-bibliografičeskoj vystavki v" Stavropigijskom" institute otkrytoj 28 sent. (10 okt.) 1888 g., zakrytoj 16 (28) fevr. 1889 g. i opis' fotografičeski snâtyh predmetov iz toj že vystavki*, L'vov, s.n.
- Šavelev S.P. (red.) 2007, *Arheologičiâ, istoriâ i arhivnoe delo Rossii v perepiske professora D.Â. Samokvasova (1843-1911)*, Kursk, Izdatel'stvo KGMU.
- Schlumberger G.L. 1884, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris, E. Leroux.
- Schlumberger G., Chalandon F., Blanchet A. 1943, *Sigillographie de l'Orient latin*, Bibliothèque archéologique et historique, t. 37, Paris, Geuthner.
- Schramm P.E. 1983, *Die deutschen Kaiser und Könige in Bildern ihrer Zeit 751-1190*, München, Prestel Verlag.
- Seibt W. 1978, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, t. 1: *Kaiserhof*, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, 2: 1, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- 2018, *War Österreich auch einmal byzantinisch?*, w: *Menschen, Bilder, Sprache, Dinge. Wege der Kommunikation zwischen Byzanz und dem Westen*, F. Daim, D. Heher, Ch. Gastgeber, C. Rapp (red.), t. 2, Byzanz zwischen Orient und Okzident, t. 9: 2, Mainz, RGZM, s. 17-28.
- Seibt W., Huletski D., Tiguntsev Yu. 2018, *Was Nikolaus Zoumaras, the thematic judge of Thrake and Makedonia, active in the Rus' after the council of Liubech (1097)?*, “Byzantinoslavica”, t. 76, s. 274-279.
- Semkowicz W. 1908, *Franciszek Piekosiński jako heraldyk i sfragistyk*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 22, s. 219-252.
- Sénac P., Ibrahim T. 2017a, *Los precintos de la conquista omeya y la formación de al-Andalus (711-756)*, Granada, s.n.
- 2017b, *Notes sur des sceaux de la conquête omeyyade (première moitié du VIIIe siècle)*, „Travaux et Mémoires”, t. 21: 1 (Mélanges Jean-Claude Cheynet), s. 645-656.
- Sharp D. 1865, *Archaeological Institute, the November 3*, “The Athenaeum”, nr 1986 (18 November), s. 694-695.
- Siemianowska E. 2010, *Odciski, płytki, ołowianki, plomby, czyli Bolsunowskiego i innych rozterki nad sfinksem sfragistyki*, w: *Życie codzienne przez pryzmat rzeczy*, P. Kucypera, S. Wadył (red.), Toruń, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, s. 8-33.
- Smorodskij A. P. 1893, *Devâtyj arheologičeskij s"ezd v Vil'ne*, Minsk, Gubernskaâ tipografiâ.

- Solecki R. 2018, *Fragmety naczyń ceramicznych z odciskami prawdopodobnie brakteata krzyżackiego z grodziska w Grabinie, pow. ostródzki*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 3 (301), s. 546-556.
- Solov'ev E.T. 1885, *O tamgah ili znakah sobstvennosti na nekotoryh predmetah drevnego mira (Znaki sobstvennosti v Rossii): istoriko-arheologičeskij očerk*, Kazan', Tipografiâ gubernskogo pravleniâ.
- Sorokin I.Ū. 2017, *K atribucii ličnyh knâžeskikh znakov Rûrikovičej vtoroj poloviny XI veka*, „Rus”, Litva, Orda v pamâtnikah numizmatiki i sfragistiki”, t. 3, s. 73-80.
- Starzyński M. 2013, *Scandinavian Runes versus the Origins of the Coats of Arms of the Polish Knight-hood: the Runic Theory of Franciszek Piekosiński*, „Studia Historyczne”, t. 56: 3, s. 363-377.
- Stefanovič P.S. 2017, *Grivna kak denežnaâ edinica: k sporu «mehovistov» i «metallistov»*, w: *Rossijskij rubl'. 700 let istorii: Materialy Meždunarodnoj naučnoj konferencii*, P.G. Gajdukov (red.), Velikij Novgorod–Sankt-Peterburg, Lûbavič, 2017, s. 19-24.
- Stieda L. 1894, *Über die Plomben von Drogitschin*, w: *Festschrift zur Feier des fünfzigjährigen Bestehens der Altertumsgesellschaft*, Königsberg, s.n., s. 17-31.
- Storožev V.N. 1894, *IX Arheologičeskij s"ezd v Vil'no*, „Istoričeskoe obozrenie”, t. 7, s. 1-24.
- Suchodolski S. 1973, *Mennictwo polskie w XI i XII wieku*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- 2009, *Nowa bulla Bolesława Krzywoustego i problem ołowianych pieczęci w Polsce wczesnośredniowiecznej*, „Przegląd Historyczny”, t. 100, s. 207-236.
- 2019, *Na czym polegał system „renovatio monetae?”*, „Biuletyn Numizmatyczny”, t. 4 (396), s. 273-285.
- Svensson R. 2012, *Renovatio Monetae. Brakteater och myntningspolitik i högmedeltidens Europa*, Sundbyberg, SNF.
- Tarabardina O. 2019, *The dendrochronology and chronological distribution of small lead seals from medieval Novgorod based on the materials of excavations of 2000-2017 = Dendrochronologia a rozkład chronologiczny ołowianych plomb z terenu średniowiecznego Nowogrodu w świetle wyników badań wykopaliskowych z lat 2000-2017*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czeremo in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czeremo w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), U Źródł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint-Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 681-702.
- Tiguncev Ū.G., Guleckij D.V. 2017, *Svincovye plomby XI–XII vv. s izobraženiami svâtyh i kresta iz severo-zapadnoj časti Černigovskoj zemli i Mstislavskogo udela Smolenskoj zemli (po sboram v Brânskoj oblasti)*, „Rus”, Litva, Orda v pamâtnikah numizmatiki i sfragistiki”, t. 3, s. 104-142.
- 2018, *Svincovye plomby seređiny XI – načala XII v. iz severo-zapadnoj časti Černigovskoj zemli i Mstislavskoj volosti Smolenskoj zemli (po sboram v Brânskoj oblasti (2: Plomby s izobraženiami znakov i liter različnyh tipov)*, „Rus”, Litva, Orda v pamâtnikah numizmatiki i sfragistiki”, t. 5, s. 31-79.
- Trutovskij V.K. 1926, *Râzanskie plomby*, w: *Otčet étnografo-arheologičeskogo muzeâ i Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta*, Moskva, I MGU, s. 7-11.
- Trzecicki M. 2015, *Mazowsze w XIII wieku – spojrzenie archeologa*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. 51, s. 149-166.
- 2017, *Plock, Czernik i Radom – badania „millenijne” i prace weryfikacyjne*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 65, s. 225-239.
- 2019, *Early medieval small lead seals reminiscent of “Drohiczyn type” at Plock: a short presentation = Wczesnośredniowieczne plomby w „typie drohiczyńskim” z Płocka: krótka prezentacja znalezisk*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czeremo in their East European context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczyńskiego” z Czeremo w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), U Źródł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint-Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 1051-1057.
- Trzecicki M., Auch M., Stańczuk K. 2020, *Grodzisko Piotrówka w Radomiu w świetle badań archeologicznych 2010–2013 r.*, cz. 1. *Stratygrafia i chronologia*, Warszawa, IAE PAN.
- Tymczak D. 2007, *Wykaz prac magisterskich powstałych w Instytucie Archeologii UMCS w 2006 roku*, „Archeologia Polski Środkowowschodniej”, t. 9, s. 404-405.
- Tyškevič K.P. 1865, *Svincovye ottiski, najdennye v reke Buge u Drogičina*, „Drevnosti. Trudy Imperatorskogo Moskovskogo arheologičeskogo obščestva”, t. 1: 2, s. 115-122.

- Tyszkiewicz K. 1868, *O kurhanach na Litwie i Rusi Zachodniej. Studium archeologiczne*, Berlin, B. Behr.
- Uspenskij B.A. 2006, *Krest i krug. Iz istorii hristianskoj simvoliki*, Moskwa, Āzyki slavānskikh kul'tur.
- Uvarova P.S., Sluckij S.S. (red.) 1897, *Trudy IX Arheologičeskogo s'ezda v Vil'no*, t. 2, Moskwa, Lisner i Reman.
- Veksler A.G., Petuhov S.P. 2012, *Pamātniki sfragistiki XIII-XVII vv. iz raskopok v Moskve*, w: *Arheologią Moskvy – liniā žizni: sbornik statej i materialov v svāzi s 80-letiem A. G. Vekslera i k 20-letiu krupnomasštabnyh arheologičeskikh issledovanij Manežnoj plošadi, provodivšihsā pod ego rukovodstvom*, L.V. Kondrašev (red.), Moskwa, OOO «T-Print Grupp», s. 68-90.
- Veksler A.G., Petuhov S.P. 2015, *Analiz monet i svincovyh plomb*, w: Veksler A.G. *Moskva. Raskopki na Velikom posade: ulica Il'inka, Birževaā plošad', staryj gostinij dvor. Materialy issledovanij*, Moskwa, «TM Prodakšn», s. 383-455.
- Veksler A.G., Zajcev V.V. 2000, *Zagadočnye «velikoknāžeskie» plomby*, “Gerboved”, nr 3 (41), s. 17-21.
- Volkhonsky V., Singh V. 2019, *Small lead seals of the 12th century from medieval Novgorod, Lyudin End, Troitsky excavation, Homestead “Ж = Ołowiane plomby z XII w. odkryte w obrębie sadyby „Ж” (wykop Troickij) w Końcu Ludynskim średniowiecznego Nowogrodu*, w: *The Sphinx of Slavic sigillography: small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermmo in their East European context = Šfinks słowiańskiej sfragistyki: plomby „typu drohiczynskiego” z Czermma w kontekście wschodnioeuropejskim*, A. Musin, M. Wołoszyn (red.), U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 1, Leipzig–Rzeszów–Saint-Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 741-826.
- Volkov I.V. 2017, *Monety i svincovy plomby iz raskopok 2016 g. na Sofijskoj naberežnoj v Moskve*, w: *Arheologią russkogo goroda: materialy naučno-praktičeskogo seminaru 2016 g.*, I.V. Volkov (red.), Trudy Stoličnogo arheologičeskogo būro, 1, Moskwa, Stoličnoe arheologičeskogo būro, s. 112-126.
- Wassiliou-Seibt A.-K., Seibt W. 2004, *Byzantinische Bleisiegel in Österreich*, t. 2. *Zentral- und Provinzialverwaltung*, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, t. 2: 2, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Weymann S. 1938, *Cla i drogi handlowe w Polsce piastowskiej*, Prace Komisji Historycznej, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauki, t. 13: 1, Poznań, PTPN.
- Williams G.H. 1957, *The Golden Priesthood and the Leaden State. A note on the influence of a work sometimes ascribed to St. Ambrose: the Sermo de dignitate sacerdotali*, “Harvard Theological Review”, t. 50, s. 36-64.
- Wołoszyn M. 2003, *Archeologiczne zabytki ruchome pochodzenia bizantyńskiego i ruskiego z okresu od połowy X. do połowy XIII. w. z obszaru Polski południowej*, Maszynopis pracy doktorskiej, Uniwersytet Jagielloński, t. 1-7, Kraków.
- 2004, *Zabytki pochodzenia wschodniego we wczesnośredniowiecznej Polsce — wędrowka ludzi, rzeczy, czy idei?*, w: *Wędrowki rzeczy i idei w średniowieczu*, S. Moździoch (red.), Spotkania Bytomskie, t. 5, Wrocław, IAE PAN, s. 241-259.
 - 2009, *Vor Wladyslaw von Warna. Polen und die Kreuzfahrerstaaten. Ein archäologischer Beitrag*, w: *Eurika. In honorem Ludmilae Donchevae-Petkovaе*, V. Grigorov, M. Daskalov, E. Kamatorova-Balinkova (red.), Sofia, M. Drinov, s. 157-169.
 - 2013, *Grody Czerwieńskie i problem wschodniej granicy monarchii pierwszych Piastów. Stan i perspektywy badań*, w: *Studia nad dawną Polską*, t. 3, T. Sawicki (red.), Gniezno, Muzeum Początków Państwa Polskiego, s. 85-116.
 - 2020, *Early medieval small lead seals of „Drohiczyn type” from Czermmo: some introductory remarks = Plomby „typu drohiczynskiego” z Czermma: kilka uwag wprowadzenia*, w: Florkiewicz I., Jusupović A., Musin A. et al. *The Sphinx of Slavic sigillography – small lead seals of “Drohiczyn type” from Czermmo. Material evidence = Šfinks słowiańskiej sfragistyki – plomby „typu drohiczynskiego” z Czermma. Podstawy źródlowe*, U Źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas, t. 6: 2, Leipzig–Rzeszów–Saint-Petersburg–Warszawa–Kraków, GWZO, UR i in., s. 11-14.
- Wołoszyn M., Bochnak A. 2016, *Plomby typu drohiczynskiego w świetle najnowszych badań*, „Materiali i doslidžennā z arheologii Prikarpatā i Volini”, t. 20, s. 349-356.
- Wołoszyn M., Florkiewicz I., Garbacz-Klempka A. 2016, *The “Sphinx of Slav Sigillography” – Doro-gichin Seals in their East European Context (a preliminary report)*, w: *Die frühen Slawen – von der*

- Expansion zu gentes und nationes*, t. 1. *Allgemeine Beiträge, Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 8. Deutschen Archäologiekongresses in Berlin, 06.–10. Oktober 2014*, F. Biermann, T. Kersting, A. Klammt (red.), Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 81: 2, Berlin, Beier and Beran, s. 257-273.
- Wołoszyn M., Nosek E., Stępiński J., Rafalska-Łasocha A., Łasocha W., Bielańska E. 2015, *The seals from Czerwno (Cherven Towns, eastern Poland) – chemical analysis and metallurgical examination*, „Archeologia Polski”, t. 60, s. 123-152.
- Wołoszyn M., Piotrowski M., Nosek E. 2013, *Pieczczęcie ołowiane oraz plomby typu drohiczyńskiego z Czerwna nad Huczwą, pow. Tomaszów Lubelski*, w: *XXIX konferencja sprawozdawcza: Badania archeologiczne w Polsce środkowowschodniej, zachodniej Białorusi i Ukrainie w roku 2012, Streszczenia wystąpień*, A. Zakościelna, J. Libera (red.), Lublin, UMCS, s. 51-52.
- Zaharov S.D. 2004, *Drevnerusskij gorod Beloozero*, Moskva, Indrik.
- 2005, *Svincovye plomby Beloozera*, w: *Rus' v IX-XIV vv. Vzaïmodejstvie Severa i Ŭga*, N.A. Makarov, A.V. Černecov (red.), Moskva, Nauka, s. 20-63.
- Zajcev V.V. 2004, *Nahodki «velikoknâžeskih» plomb XIV-XV vv. v Moskve*, „Arheologiâ Podmoskov'â”, t. 1, s. 350-352.
- Zarubij E. 2012, *Persni knâžoï dobi L'vivs'kogo Istoričnogo muzeū*, „Naukovi studii. Istoriko-kraeznavčij muzej m. Vinniki”, t. 5, s. 143-176.
- Żuchowska M. 2006, *Plomby „typu drohiczyńskiego” z Gródka nad Bugiem, pow. hrubieszowski i Czerwna, pow. Tomaszowski*, Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet Marii-Curie Skłodowskiej, Lublin.
- Žukov I.A. 2016, *Mehovye i kožanye den'gi Kievskoj Rusi*, w: *III Meždunarodnâ numizmatičeskaâ konferenciâ «Ėpoħa vikingov v Vostočnoj Evrope v pamâtnikah numizmatiki VIII-XI vv.» (Sankt-Peterburg, Staraâ Ladoga, 22-24 aprělâ 2016 g.): Materialy dokladov i soobšenij*, N.S. Moiseenko (red.), Sankt-Peterburg, „Znak”, s. 321-349.